

GÜLSERE SOÝUNOWA, GÜLJEMILE NAZAROWA,
BIBIGÜL MUHAMMEDOWA

TÜRKMEN DILI

UMUMY ORTA BILIM BERYÄN MEKDEPLERIN
5-NJI SYNPY ÜÇIN DERSLIK

3-NJI NEŞIR

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan hödürlenildi*

DAŞKENT
«O'ZBEKISTON»
2020

UO'K: 811.512.164(075)
372.881.1
KBK 81.2TUR-922
S 78

Syn ýazanlar:

- A. Arazow** – NDPI mugallymy, filologiya ylymlarynyň kandidaty.
D. Saryýewa – Dörtkök tümenindäki 7-nji mekdebiň başlangyç synp mugallymasy.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi

ISBN 978-9943-01-737-5

© Soýunowa G. we başg., 2020

© «O'ZBEKISTON» NÇDO, 2020

§ 1. TÜRKMEN DILINIŇ SÖZ BAÝLYGY

Dil adamzat aragatnaşygynyň iň möhüm serişdesi hasaplanýar.

Dildäki sözleriň hemmesi birigip, diliň sözlük düzümini (leksikasyny) emele getirýär. Diliň sözlük düzümi näçe baý hem her taraply bolsa, dil şonça-da kämil hasap edilýär. Sebäbi sözlem sözlerden emele gelýär. Sözsüz sözlemi hasyl etmek bolmaýar.

Türkmen dili has gadymdan bäri dowam edýän dildir. Ol özboluşly ösüşiň içki kanunlary esasynda ençeme özgerişlere sezewar bolup, häzirki ulanylyş görnüşine gelipdir.

Aýratynam onuň sözlük düzümi köp özgeripdir: birnäçe sözler ulanylyşdan könelişip galsa, başga birnäçe täze sözler ulanylyşa goşulypdyr. Şonuň üçin gadymy türkmen dili bilen häzirki zaman türkmen diliniň arasynda köp tapawut bar.

Türkmen dili sözlük düzümi boýunça baý dilleriň hataryna goşulýar. Ol “Görogly” eposynda aýdylýan gahrymançylykly wakalary, Magtymgulynyň dana setirlerini, Seýdiniň duşmanlara garşy gaýduwsyz çagyryşlaryny, Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň şirin lirikasyny beýan etmek üçin ýeterlik dil materiallaryny (sözleri) beren kämil dildir.

Häzirki zaman türkmen dili özüniň sözlük düzümi boýunça ozalkysyndan has baýlaşan, kämilleşen dildir. Onuň sözlük düzümi aýratyn hem beýleki dillerden geçýän sözleriň hasabyna has hem baýlaşýar.

Türkmen dili diňe bir başga dillerden geçen sözleriň üsti bilen däl, eýsem, aşakdaky ugurlar boýunça hem ösýär, baýlaşýar:

1. Birnäçe sözleriň ozalky manylarynyň giňelmegi bilen: (*öý*) *medeni öý, ýaşlar öýi, dynç alyş öýi, gara öý ...*

2. Ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen: *okuw – okuwçy, iş – işçi, işeňňir, suw – suwçy, aýdym – aýdymçy, demir – demirçi, edebiýat – edebiýatçy, zer – zergär, iç – içlik, daş – daşlyk ...*

3. Düýp sözleriň birikmegi bilen: *myhman – myhmansöýer, ara – aragatnaşyk, watan – watanperwer ...*

4. Terjime etmek (kalkallaşdyrmak) ýoly bilen: *dialog – gepleşik, slowar – sözlük, skazka – erteki*

1-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny gürrüň beriň. Sözleri fonetik taýdan derňäň.

Ejem Aýyň kümüş nuruny öwdi,
Ýañlandy ýakymly öz ene dilim,
Sallançak üwredi jadyly hüwdi,
Aýdym dek ýakymly öz ene dilim.

Ýörjen-ýörjen bolup, daşaryk çykyp,
Güne salam berdim ene dilimde.
Dürli sözüň dürli suratyn çekip,
Täsin gudrat gördüm ene dilimde.

Ejemiň hüwdüsi, ejemiň süýdi
Siňdi öz dilime Gün bilen bile,
Dilim göwnüm islän zadyny diýdi,
Neneň guwanmaýyn men beýle dile...

(A. Atajanow)

IV SYNPDA GEÇILENLERİ GAÝTALAMAK

§ 2. DODAK ÇEKİMLİLERİÑ ÝAZUW DÜZGÜNİ

Ýadyňyzdamy?

“**o, ö, u, ü**” dodak çekimlileri öz gezeginde iki topara bölünýärler. “**o, ö**” giň, “**u, ü**” dar dodak çekimlilerdir. “**o, ö**” sözüň birinji, “**u, ü**” bolsa, esasan sözüň birinji hem ikinji bogunlarynda ýazylýarlar.

2-nji gönükme. Aşakdaky matallary ünsli okaň we göçüriň. Dodak çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Bar ekeni giň guýy,
Kiçi eken eýesiniň boýy. (*Garynja we hin*)

Togalak gyzył şaryň başynda täji,
Içine kerpiç örülen, tagamy süýji. (*Nar*)

Içine ýel bereňde, bolar togalak,
Tutmak ony örän kyndyr kowalap. (*Pökgi*)

Çekipdirler suraty,
Bardyr dünýäň zynaty. (*Karta*)

Elim etse hereket,
Kagyz ýüzi bereket. (*Hat*)

Ýerden çykar pökgerip,
Telpeklidir hekgerip. (*Kömelek*)

Togalajyk çörejik –
Ortasynda dört tikeç. (*Ilík*)

Ýerden çeker tolkun-tolkun suraty,
Keşdelenen oklaw ýaly syraty. (*Ýylan*)

3-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. İçinde “*u, ü*” harplary gelen sözleri saýlap ýazyň hem-de olaryň haýsy bogunlarda gelendiklerine üňs beriň.

Gulak salsaň, men saňa	... Görseň gaçan çöregi,
Ençe öwüt bereýin	Alyp ýüze sylgynyň.
Eziz inim, eliňde	Ýowuz günde derdine,
Günde kitap göreýin.	Ýarajak bol il-günüň...

Başarsaň, batyr inim,	... Baharda bägül bilen
Ýata suwy içmegin.	Alma ekmäge çalyş.
Özüňden ula duşsaň,	Dostuňa gelen derdi
Salam bermän	Bile çekmäge çalyş...
geçmegin...	

(*A. Atajanow “Eýerjek bol nakyla”*)

4-nji gönükme. Sözləriň yzyna, “*-yň, -iň, -uň, -üň*” goşulmalarynyň degişlisini goşup ýazyň.

Hat, hoz, köl, ýel, göz, gaz, gol, don, sök, kak, köp, gep, çöl.

Düz, dag, gum, tam, giň, ýük, ýüň, ýüz, gaz, un, buz, aş, gün.

Ýon, gur, ýum, al, ýol, ýuw, ýoň, Gyzylgum, Gülbahar, Gurbangül.

5-nji gönükme. Aşakdaky hekaýajygy okaň. Aýratynlandyrylan sözleri göçüriň.

Men **güýz güllerini gowy görýärin**. Her ýyl sentýabr aýy gelende **howlymyzdaky güller**

açylyp başlaýarlar. **Güller** edil ýaz aýlaryndaky ýaly kân däl-de, iri we seýrek **bolýarlar**.

Bu ýyl howlymyzdaky gyrmyzy, gataňsy ýaprakly **güýz gülleri juda owadan bolup** açyldylar. Garaşsyzlyk baýramçylygy bellenjek **güni şol güllerden çemen bogup, mugallymymy gutlaryn**.

Güllerden ertir ir bilen ejeme hem **sowgat** bermek isleýärim. **Ýöne**, ejem “**Güller howlymyza gowy** gelişýär. Meni begendirjek **bolsañ**, güllere **gowuja** seret. **Şonda** meni **gutladygyň** bolar” diýýär. **Gülleri ýolup öýe** salmagyň gerek däldigini nygtaýar.

Güýz güllerini ertir irden synlamak has-da ýakymly. Säheriň **buldurap duran** damjalary **gül** ýapraklarynda, açylan **gülüň** mahmal ýaly gyzaryp **duran** reňkiniň **üstünde juda owadan görünýär**.

Hawa, güýzüň ilkinji günlerinde Garaşsyzlyk baýramy bellenilýär. Baýramçylyk **güni** penje-penje **bolup** açylan **owadan güýz gülleri** bilen **mugallymlarymy, deň-duşlarymy, boýdaş joralarymy gutlaryn**. (*Gazetden*)

6-njy gönükme. Sözleriň yzyna “**-lar, -ler, -da, -de, -dan, -den**” çekimsiz sese başlanýan goşulmalaryň degişlisini goşup, aşakdakylary göçüriň.

Künji, hünji, guty, tuty, soky, süri, guzy, tokly, böri, gumry, gyrgy, tüwi, hüwi, hüwdi, guýy.

Ýolly, Illi, köpri, suwçy, gumly, ýükli.

Gurdy, düzdi, ýoldy, bardy, sökdi, guýdy, duýdy, ýuwdy, döndi, urdy, çykdy.

7-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň içinde dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

Ýaz, düz, göz, boz, çöz, gez, köz, öz, hoz, ýüz, çyz, az, siz, duz, söz, saz, buz, gaz, gyz, üz, süz.

8-nji gönükme. Sözlemleri deňeşdirip okaň. Has gara ýazylan sözlerde dodak çekimlileriň ýazylyş aýratynlygyny düşündiriň.

Çaga gyzy **güldür**.
Aman ýeriňde **otur**.
Baýramçylygy geçirip
ýörşümüz.
Olaryň **sürüsi** uly.

Meniň **gülüm** – gül kişi,
Gülüp, oýnap ýörişi.
Çagany **güldir**.
Ol ýerinde **otyr**.
Biz **ýörüşe** gitdik.
Men **sürini** gördüm.

§ 3. DAR ÇEKIMLILERIŇ DÜŞMEK WE DÜŞMEZLIK KADALARY

Ýadyňyzdamy? Dar çekimliler: ***u, ü, y, i***

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagy üçin aşakdaky şertler gerek:

- 1) Dar çekimlisi düşýän sözüň soňy “***z, l, n, r, s, ş***” çekimsizlerine gutarmaly;
- 2) Dar çekimlisi düşýän sözüň çekimlileri gysga aýdylmaly;
- 3) Dar çekimlisi düşýän sözüň birinji bogny açyk bogun bolmaly;
- 4) Düşüp galýan dar çekimliniň öňünden “***z, d***” –den başga açyk çekimsizler gelmeli;

5) Dar çekimliniň düşüp galmagy üçin söze çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulmaly.

9-njy gönükme. Bölejigi okaň. Dar çekimlisi düşürilip ýazylan sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

Bir bar eken, bir ýok eken. Gadym-gadym zamanda Saraý atly bir eýerçi bar eken. Onuň Mämmet diýen ýekeje ogly bar eken.

Günlerde bir gün eýerçi ogluna:

–Eý, oglum, men indi garrapdyryn, işe ýarawlygymyň ugry ýok. Men mundan beýläk uzak ýaşamasam gerek. Bizde tükenmez mal-döwlet hem ýok. Bütin ömrüme zähmet çekip, üç ýüz tylla gazanyp goýdum. Men seniň geljegiň aladasyny etmeli. Aýt, haýsy senedi ýagşy görýärsiň, söwdagär boljakmy, ýa sazanda bolasyň gelýärimi, ýa-da molla boljakmy? Ine, oglum, sen haýsy kärei gowy görseň, men şoňa göräräk bolaýyn – diýen.

10-njy gönükme. Aşakdaky sözleriň yzlaryna çekimli sesler bilen başlanýan goşulmalar goşup, depderiňize göçürüp ýazyň.

Agyz, deňiz, maňyz, owuz, ogul, bagyr, tomus, nebis, çebiş, nagyş, kümüş, sygyr, köwüş, demir, söwüş, öwüs, ýagyş.

11-nji gönükme. Aşakdaky sözleri depderiňize göçüriň we dar çekimlileri düşüp galýan sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Kümşüň kakasyna hat geldi.

2. Egni çal kitelli Allaberdi ýygnagyň başlygy boldy.

3. Durdy tomsuna Hywa şäherine gezelenje gidýärdi.

4. Sapar aganyň ogly Myrat şu ýyl instituty gutarýar.

5. Okuwçylaryň jogabyndan mugallymyň göwni şat boldy.

6. Gyzgyn çäge maşynyň tigriniň tiz aýlanmagyna päsgel berýärdi.

12-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Olaryň ikinji boglundan “*y, i, u, ü*” dar çekimlileriniň düşüp galmazlygynyň sebäbini aýdyp beriň.

1. Tamdyr – tamdyry, kendir – kendiri, baldyr – baldyry, ýalňyş – ýalňyşyp.

2. Namys – namysy, bölün – bölünip, gawun – gawuny.

3. Gyzył – gyzyla, çadyr – çadyryň, tütün – tütüniň, ekin – ekiniň.

13-nji gönükme. Bu sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize göçüriň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň düşüp-düşmezligine üňs beriň.

Deňiz, nebis, ümür, agyl, semiz, ogul, agyz, gadyr, takyr, gurşun, gawun, tütün.

Nusga: deňzi, tütüni.

14-nji gönükme. Sözleri okaň, soňra nusgada görkezilişi ýaly edip depderiňize göçüriň.

Nusga:

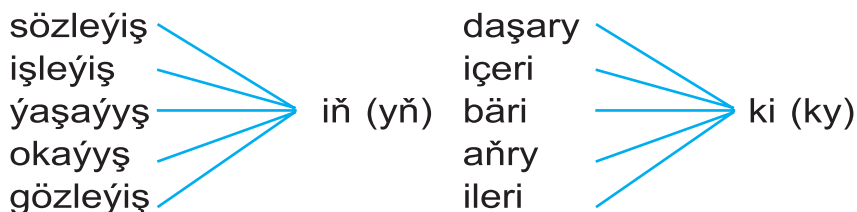
Ikinji bognunda dar çekimlisi düşen sözler	Ikinji bognunda dar çekimlisi düşmedik sözler
Bagyr–bagryň	Ýyldyz–ýyldyzyň

Bagryň, kendiriň, maňzy, ýyldyzy.
Tomsuň, çadyryň, baýryň, çagyryň.
Göwnüň, ekiniň, sygryň, ýylgynyň.

15-nji gönükme. Aşakdakylary göçürip ýazyň we **-ýiş, -ýyş** goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Maşgalanyň ýaşaýşy agzybirlikde. 2. Maralyň okaýşy mugallymyň göwnünden turdy. 3. Agşamda Gyrmzyynyň edebi dilde sözleýşine hemme haýran galdy. 4. Onuň rus dilinde gepleýşi oturanlara täsir etdi. 5. Suw – ýaşaýşyň gözbaşy. 6. Onuň öý işini işleýşi dogrumy? 7. Onuň kitap saklaýşyna kitaphanaçy minnetdarlyk bildirdi.

16-njy gönükme. Shemada görkezilenleri dogry görnüşde ýazyň.

17-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň soňuna “**d, k, l, r, s**” sesleri bilen başlanýan goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Aňry, bäri, ýokary, ileri.

§ 4. SÖZ BOGUNLARYNY TÄZE SETIRE GEÇIRMEK

Ýadyňyzdamy?

Birbada aýdylýan söz böleklerine bogun diýilýär.

Sözlerde näçe çekimli ses bolsa, şonça hem bogun bolýar.

1. Eger ýazylýan söz setiriniň ahyryna ýerleşmese, ony zoraýakdan şol setire sygdyrjak bolmaly däl. Onuň sygmadyk bölegini yzky setiriň başyna ýazmaly.

2. Şonda ýazylýan sözüň sygmadyk bölegini bolşy ýaly täze setire geçirmeli däl. Olaryň bogunlaryna esaslanmaly.

3. Setire sygmadyk söz bölekleri bogun esasynda setirden setire geçirilýär. Şonda diňe bir harpdan bolan bogun (**a-dam, u-ky, i-ge, a-ta**) setiriň ahyrynda we ondan soňky setiriň başynda ýazylmaýar.

4. Şonuň üçin setir ahyrynda iki we ondan köp harplar bilen aňladylýan bogun ýa bogunlar ýazylyp, galanlary täze setire geçirilýär.

5. Sözler bogun esasynda setirden setire geçirilende, setiriň ahyryna düşýän bognuň yzynda defis goýulýar. Defis bilen ýazylýan bölekler täze setire geçirilende bolsa, setir soňunda we täze setiriň başynda defis goýulýar.

6. Şol defis bogunlary we bölekleri bir söze birleşdirýän orfografik belgi bolup hyzmat edýär.

18-nji gönükme. Suratlara seredip hekaýajyk düzüň. Düzen hekaýaňyzdan dört sany sypat aňladýan sözleri bogna bölüp ýazyň.

19-njy gönükme. Sözleri okaň we olaryň hersinde näçe bognuň bardygyny bilň. Soňra olaryň hersini nusgada görkezilişi ýaly edip, setirden setire geçirip ýazyň.

Okuwçylarymyzdan, okaýyşlarymyz, dostlarymyzyň, mugallymlarymyzyň, syýahatçylaryň, işleýişlerimiz, çagalarymyzda.

Nusga: O-kuwçylarymyzdan, okuw-çylarymyzdan, okuwçy-larymyzdan, okuwçyla-rymyzdan, okuwçylary-myzdan, okuwçylarymyzdan.

20-nji gönükme. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň, her sözde näçe bognuň bardygyny bilň.

Guýruklary menek-menek,
Älemgoşar tawus guşy.
Oýun edýäň, atýaň henek,
Hasyrdylaň çawuşmydy?!
Ýelekleriň her ýan ýaýyp,
Saýranda çyndan söýdüren,
Kimkä gőzelligiň täjin,
Seniň başyňa geýdiren.

(Žurnaldan)

§ 5. SÖZLEMIŇ BAŞ WE AÝYKLAÝJY AGZALARY

Ýadyňyzdamy?

_____ eýe

===== habar

Sözlem sözlerden emele gelýär.

Sözlem gutaran oý-pikiri aňladýar.

Sözlem asuda, belent hem sorag intonasiýada aýdylýar.

Sözlemiň soňunda nokat (.), ýüzlenme (!), sorag (?) belgileri goýulýar.

Sözlemde eýe, habar, aýyklaýjy agzalar bolýar.

Eýe we habar sözlemiň baş agzasydyr.

21-nji gönükmе. Aşakdaky sözlemleri okaň, eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

1. Gözel okaýar. 2. Myrat hat ýazýar. 3. Maýsa tikiñçilik kružogyna gatnaşýar. 4. Okuwçylar pagta meýdanyna gezelenje gitdiler. 5. Biziň ýurdumyzda dürli milletler ýaşaýar. 6. Çagalar gyzykly ertekileri höwes bilen okaýarlar. 7. Gurbanyň agasy ökde ussa.

22-nji gönükmе. Aşakdaky bölekleri okaň, soňra olaryň eýeleriniň aşagyny çyzyň.

1. Myhman ataňdan uly. (*Nakyl*). 2. Garaňky jaýda gaplaň gürlär. (*Matal*). 3. Şeýle çagalary ýatdan çykaryp bolarmy? Meniň balalarym örän gowudyr. Men olara guwanmany, kime guwanaýyn. Şolary söýmän, kimi söýeýin? Şolar bolmasa, men kime gerek ahyry.

23-nji gönükmе. Aşakdaky teksti okaň, galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň. Soňra olaryň habarynyň aşagyny çyzyň.

Tomus kanikuly günleridi. Biz öz maşgalamyz bilen çölde çopan bolup işleýän kakamyň ýanyna kömek bermäge gitdik.

Bir gün özümiň Akbaý atly itimi ýanyma alyp goýunlary örä sürdüm. Men goýun bakyp ýördüm. Birdenkä Akbaý ýitirim boldy tiz wagtdan hem agzy bir zatly dolanyp geldi. Men oňa ilkibada ünsem bermedim. Haçan-da Akbaýyň agzynda bir zadyň naýynjar gygyrýandygyny eşidenimden soň onuň bir zat tutandygyny bilip galdym.

Men Akbaýyň ýanyna ylgap diýen ýaly bardym. Görsem onuň agzynda kiçijik towşan çagajygy bar ekeni Men wagt ýitirmän Akbaýyň agzyndan çebşegi aldym. Agzyndan awy alnan it menden öýkeli halda bir gezek hyňrandy-da, çetiniň düýbüne baryp oturdy.

24-nji gönükme. Teksti okaň. Sözlemleriň pikir aňladyşyna üns beriň. Soňra her sözlemiň eýesini we habaryny saýlap ýazyň.

Mikola şol gyzyl horazy halady. Ol ony tutjak bolup, towuklaryň üstüne okduryldy. Towuklar gygyryşyp gaçdylar. Emma gyzyl horaz gaçmady. Ol ganatlaryny kakuşdyryp, haýbat bilen gygyrdy. Mikola onuň haýbatyndan gorkmady. Ol tüpeňjigini süýräp, onuň üstüne topuldy. Ýaňky horaz hem ala zenzele turzup, Mikolanyň üstüne towusdy.

(H. Ysmaýylow “Iki atanyň bir ogly”)

25-nji gönükme. Çeper eserlerden 6 sözlemden ybarat tekst ýazyň. Eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

26-njy gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Her sözlemdäki aýyklaýjy sözleriň aşagyny çyzyň.

Durdynyň kakasy Annaguly aga obada tanalýan balaryçydy. Her ýyl ýaz pasly gelende, Durdy kakasy

bilen ary öýjagazlaryny güllän erik baglarynyň, gowaça meýdanynyň gyrasyna eltip goýýardy. Kakasy ogluna arylar bilen baglanyşykly kynrak ýumuşlary buýurmaýardy. Arylar bilen işleşmek örän çylşyrymlydy, seresaplylygy talap edýärdi. Annaguly aga arylardan bal ýygnanynda ýüzi torly başgaby hem-de ýörite eşiği geýerdi. Onsuz ary öýjagazlarynyň golaýyna baraýmak hatarlydy.

§ 6. SÖZLEMIŇ DEŇDEŞ AGZALARY

Ýadyňyzdamy?

Deň heň, deň pauza bilen aýdylyp, belli bir soraga jogap bolýan sözlere deňdeş agzalar diýilýär.

Deňdeş agzalaryň arasynda otur (,) goýulýar. Otur olary biri-birinden aýratynlandyryp görkezýär.

27-nji gönükme. Sözlemleri okaň we deňdeş agzalary tapyň. Soňra olary saýlap depderiňize ýazyň.

Adamlar öý haýwanlaryny bede, saman, künjara we däne bilen idedýärler. Olary ýyly jaýlarda saklaýarlar. Adamlar öý haýwanlary üçin ýymiti, ýyly jaýy tomusda taýýarlaýarlar.

Möjek, tilki, şagal ýaly çöl haýwanlary gys aýlarynda gaty horlanýarlar. Olar öý haýwanlaryny iýjek bolup, obalara gelýärler.

Keýikler, towşanlar bolsa çöp-çalam, agaç we ot köklerini iýip oňýarlar.

Ýylan, pyşdyl ýaly haýwanlar gysyna ýeriň aşagynda gymyldaman ýatýarlar.

28-njy gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň. Deňdeş agzalaryň arasyna otur goýuň.

Özbekistan watanymyzda özbekler garagalpaklar gazaklar türkmenler ruslar azerbaýjanlar gyrgyzlar täjikler ermenler tatarlar we başgada milletler ýaşaýarlar. Bu milletleriň hemmesi agzybir ýaşaýarlar zähmet çekýärler. Şol dostlugyň agzybirligiň netijesinde biziň Watanymyz gülläp ösýär. Dostluk-doganlyk mizemez güýçdür.

29-njy gönükme. Teksti okaň. Deňdeş agza bolup gelen sözleri saýlap depderiňize ýazyň.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň “Nas atan”, “Çilim”, “Gybatkeş”, “Çilim çekmegil”, “Munda çilimkeş”, “Naskeş”, “Çilimkeş” ýaly goşgulary bar. Şahyr bu goşgularynda adam üçin zäherli çilimi, nasy, neşäni çekmezligi ýaşlara öwüt-nesihat edipdir. Adamy akyl-huşdan, güýç-kuwwatdan aýyryan iň erbet, zyýanly zatlar barada aýdylyar.

30-njy gönükme. Aşakdaky sözleri deňdeş agza hökmünde ulanyň, özüňizden baş sany sözlem düzüň.

1. Sähra, Gunça, Maral, Maýsa.
2. erik, alma, üzüm, şetdaly.
3. orýar, döwýär, arassalaýar.
4. okady, ýazdy, surat çekdi.
5. gülleýär, ösýär.

31-nji gönükme. Göçüriň we deňdeş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelendigini we nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň.

Ýaz günleriniň biridi. Men, jigim, kakam dagymyz Daşkent şäherine gezelenje gitdik. Şäheriň owadan

jaýlary, köçeleri, baglary göwnüňi açýar. Biz magazinlere aýlandyk. Kakam jigime oýunjak, maňa kitap alyp berdi. Soňra çayhana gelip, naharlandyk, çay içdik, dynç aldyk. Şäherde gatnaýan maşynlaryň, awtobuslaryň zýy üzülenok. Şäheriň ajaýyp gözel keşbi bizi haýran galdyrdy.

§ 7. BAŞGANYŇ SÖZI

Ýadyňyzdamy?

Käbir sözlemlerde başganyň sözi hem ulanylýar.

Başganyň sözi sözlemiň başynda, ortasynda hem ahyrynda gelip bilýär.

Sözlemiň ortasynda hem ahyrynda gelen başganyň sözünüň öňünden iki nokat (:) goýulýar.

Başganyň sözünüň başlanýan ýerinde goşa dyrnak (“) açylýar, onuň gutarýan ýerinde hem goşa dyrnak (”) ýapylýar.

Başganyň sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

32-nji gönükme. Okaň. Her sözlemdäki awtoryň sözünü we başganyň sözünü aýdyp beriň.

1. “Sagdyn bedende sagdyn ruh” diýip, örän dogry aýdypdyrlar. Sport bilen meşgullansaň, özüňi sagdyn, oňat duýarsyň. 2. Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly: “Mert ýigit baryny ýoklamaz” diýip aýdypdyr. 3. Mugallym ýowara gelmedik okuwçylara ýüzlendi: “Zähmetden gaçýanyň namart boldugydyr!”. 4. Olar meni gördüler-de: “Dürnabat daýza, ýol taýgak, suwy biz getireris” diýip, bedrelerini dolduryp suw getirdiler.

33-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Başganyň sözünde ulanylýan belgileri degişli ýerinde goýuň.

1. Gökde Güneş adam ýaly,
Gam çekme oglan diýdi.
Ýerde güller adam ýaly,
Gam çekme oglan diýdi.

2. Ýaşasyn parahatçylyk diýip, dokladçy sözünü tamamlady. 3. Ýaşuly çagalara mähir bilen garady-da Ösüň balalarym, ösüň! Watanymyzyň mynasyp adamlary bolup ýetişmäge şu günlerden pugta taýýarlanyň diýdi. 4. Döwran ejesine şeýle diýdi Eje, menem ulalanymdan soň, ökde hünärli ussa bolaryn.

34-nji gönükme. Okaň we köp nokatlara derek degişli başganyň sözünü ýazyp, depderiňize göçüriň. Awtoryň sözünüň aşagyna bir çyzyk, başganyň sözünüň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Başganyň sözünüň nähili punktuasion belgiler bilen tapawutlandyrylýandygyna üns beriň.

Awtoryň sözi	Başganyň sözi
1. Köneler: ... diýip aýdypdyrlar.	“Dost dostuň aýnasy”.
2. Biziň ata-babalarymyzdan gelýän şeýle ajaýyp pähim bar: ...	“Edebiň ýagşysy ulyny syla”.
3. Özbek şahyry Gafur.	“Beýik döwletimiň eziz”.

§ 8. ÝÜZ TUTMA SÖZI

Ýadyňyzdamy?

Ýüz tutma sözleri kim-de bolsa birine ýüzlenilýändigini, pikiriň şoňa gönükdirilýändigini aňladýar.

Ýüz tutma sözleri bir we birnäçe sözlerden bolup biler.

Olar sözlemiň başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda-da gelip biler.

Şözlemiň başynda gelen ýüz tutma söz asuda heňde aýdylsa, onuň zzyndan otur belgisi, belent heňde aýdylsa, ýüzlenme belgisi goýulýar.

Sözlemiň ortasynda gelen ýüz tutma sözleriniň iki tarapyndan, ahyrda geleniniň hem öňünden otur belgisi goýulýar.

35-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Ýüz tutma sözleriniň aşagyny çyzyň we degişli ýerlerinde oturlary goýuň.

1. Ogulgerek siz haýsy mekdebiň okuwçylary bilen aragatnaşyk saklaýarsyňyz. 2. Gözel, biz ertir şähere gezelenje gitjek – diýip Maýsa habar berdi. 3. Biz siziň beren terbiýäňizi hiç wagt unutmarys hormatly mugallym! 4. Men indi eje başynji synpda okaýaryn ahyry! 5. Böwenjik:

– Eý garryja mama menä seni iýäýjek – diýipdir welin garryja mama:

– Wah-waheý oglum iýäýseňem bolardy welin sen gaty doýupsyň. Ýatyp dynjyňy al... – diýipdir.

36-njy gönükme. Teksti okaň we ýüz tutma sözleri tapyň. Soňra içinde ýüz tutma sözi bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Tomus günleriniň birinde Annagulynyň kakasy Berdi aga Annagulyny ýanyna çagyryp:

– Oglum, bar, ýabyny suwa ýakyp gel – diýdi. Annaguly gözünü tegeläp:

– Baý-ba!... Men ýabyny münüp bilýänmi näme? – diýdi.

– Mönüp bilmeseň, men mündüerer goýbererin.
Hany, gel, oglum, mündüreyin – diýip, ogluny ýaba mündürmekçi boldy. Emma Annaguly gorkup:

– Kaka, idip äkidäýeýin-le?! – diýip ýalbardy.

– Ýok, mönüp git. Heý, zöwwetdin – diýip, ogluny gaharly göterip, ýabynyň üstüne batly oturtdy.

(A. Dyrdyýew “Bagtly ýigit”)

LEKSIKA

Leksikadan geçilenleri gaýtalamak

Ýadyňyzdamy?

Diliň sözlük sostawyny öwredýän dil biliminiň bölümüne leksika diýilýär.

Sözler asyl manysynda we göçme manyda ulanylýarlar.

Sözüň öz asyl manysynda ulanylmagyna sözüň asyl manysy diýilýär.

Meselem: galam, tagta, demir we şuňa meňzeşler.

Özüniň asyl manysyny aňlatman, göçme many aňlatmagyna sözüň göçme manysy diýilýär.

Meselem: “ak altyn” – pagta, “gara altyn” – nebit, “polat at” – traktor we şuňa meňzeşler.

37-nji gönükmä. Sözlemleri okaň we göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleriň aşagyny çyzyň.

1. “Polat atlar” dynuwsyz işledilýär. 2. “Zähmet pälwanlary” jan aýaman zähmet çekýärler. 3. Gowaçadan bol hasyl alynýar. 4. “Ak altyn” harmany gün-günden beýgelyär. 5. “Gara altyn” ussatlary

hem olardan kem galar ýaly däl. Olar gara ýeriň göwsünden “gara altynyň” tükenmez baýlygyny bolelin çykaryp, dürli senagat maşynlarynyň janyna jan goşýarlar. Olaryň ýüreklerine kuwwat berýärler.

38-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has gara ýazylan sözleriň nähili manylarda ulanylandygyny biliň.

1. Kanalyň boýunda **ýowşanlar** gögeripdir.
2. Men **enemi** gowy görýärin. 3. **Senem** başinji synpda okaýar. 4. Myrat aga **towşan** hem **keýik** barada gürrüň berdi. 5. **Towşan** bilen **Keýik** oňat okaýar. 6. Çölde **gandym**, **çerkez**, **sazak** köp bitýär.

§ 9. OMONIMLER

Ýadyňyzdamy?

Aýdylyşy we ýazylyşy birmeňzeş bolup, aýry-aýry many aňladýan sözlere omonimler diýilýär.

Meselem: “ýüz” diýen sözi alyp göreli. Bu söz 100 diýen sany, adamyň ýüzüni, suwda ýüzmegi, malyň derisini ýüzmegi aňladýar. Emma ol söz aýry-aýry manyly dört zady aňladýan bolsa-da, olaryň aýdylyşy, ýazylyşy meňzeşdir.

39-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň şol sözlemdäki aňladýan manysyny düşündiriň. Soňra olaryň omonimlerini tapyň.

Gülälekleli baharyň ajaýyp günleriniň biridi. Howa maýyldy. Howanyň **ýüzi** durudy. Dynçalyş günü bolany üçin biz oglanlar bilen baýrlyga gezelenje gitdik. **Biz** baýrlykda gezelenç edip, esli salym

eglendik. Birden asmanda bulut peýda bolup, ýel turdy. Ýagyş ýagmaga başlady. Emma ýagyş köp ýagmady. Edil başlaýsý ýaly ýagyş tiz diňdi. Tebigat owadan görnüşe girip, asmanda älemgoşar peýda boldy. Biz älemgoşary ýakyndan synlamak üçin baýryň üstüne ýlgasyp çykdyk. Älemgoşar tiz wagtda gözden ýitdi. Howanyň **ýüzi** açyldy.

40-njy gönükme. Göçüriň. Köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri tapyp ýazyň. Soňra haýsy sözleriň omonimdeşdigini (sesdeş sözlerdigini) we olaryň manylaryny aýdyp beriň.

1. Bu ýyl gaty sowuk boldy, ... ýagdy. 2. Şulary samana ... we göläniň öňüne goý. 3. Enemiň alan matalarynyň arasynda ... hem bar. 4. Ädikçi adik tikmek üçin ... aldy. 5. Uzak ýerden gelen myhman suw içip ... 6. Daşy ... ýaly, içi un ýaly (*Matal*). 7. Adamlar daň ... berende, işe ugradylar. 8. Bagşy toýda ... çalýar. (*gar, biz, gan, saz*).

41-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň aňladýan manylaryny aýdyp beriň we sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

At, ot, bol, saç, gül.

§ 10. SINONIMLER (MANYDAŞ SÖZLER)

Ýadyňyzdamy?

Ýazylyşy dürli-dürli bolup birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakyn many aňladýan sözlere sinonim diýilýär. Meselem **ýagşy, gowý, oňat**. Bu ýerde üç sany söz bar. Olaryň her biri dürli seslerden we harplardan düzülen, emma olaryň manysyna üns bersek, üçüsi-de oňatlygy aňladýar.

Gurt, böri möjek diýsek, bu hem şeýledir. Bular dürli-dürli seslerden düzülen üç sany söz bolsalar-da, bir zady, bir manyny, ýagny möjegi aňladýar. **Tam, öý, jaý, otag** diýen sözler bolsa olar birmeňzeş zady bildirmeseler-de, manysy boýunça biri-birine ýakyn bolan zady aňladýarlar.

42-nji gönükme. Okaň. Sözlemlerdäki sinonimleri saýlap ýazyň.

O-da biziň hemmämiz ýaly, özünü bileli bäri arzuw edýär.

Ol göreşiň ähli tärlerini bilýn, bedeni kuwwat bilen ýugrulan pälwan – dünýä çempiony bolsa diýip arzuw etdi.

Ol dilewar, sazanda, müneçjim bolsam diýip arzuw etdi.

Ol ökde inžener-konstruktor bolsam, gumda, suwda, howada ýöreýän awtomobiller ýasasam diýip arzuw etdi.

Ol agronom – alym bolup, bugdaýyň on esse köp hasyl berýän sortuny döretsem, ýer ýüzüniň açlary çörekden doýsa diýip arzuw etdi.

Ol öz neberäm özümden ökde bolsun diýip arzuw etdi.

Ol diňe arzuw etdi. Onuň ýoldaşlary bolsa, arzuw bilen birlikde hereket hem etdiler.

(A.Haýydow. “Oňat arzuwlar”)

43-nji gönükme. Aşakdaky nakyllaryň manysyny düşündiriň we depderiňize göçüriň. Sinonimleriň aşagyny çyzyň.

1. Edebiň ýagşysy – ulyň syla. 2. Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar. 3. Adam bardyr, adamynyň

- nagşydyr, adam bardyr, haýwan ondan ýagşydyr.
4. Akmak söz atyşyndan belli, guş – uçuşyndan.
 5. Ýagşydan at galar, ýamandan – set.

44-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň sinonimini (manydaş sözlerini) tapyp, depderiňize ýazyň.

1. Watan, ... , ... ,
2. Batyr, ... , ... ,
3. Köňül, ... , ... ,
4. Şemal, ... , ... ,
5. Çörek, ... , ... ,

§ 11. ANTONIMLER

Ýadyňyzdamy?

Garşydaş manyda ulanylýan sözlere antonimler diýilýär.

Meselem: uly-kیçi, beýik-pes, ýaş-garry, uzyn-gysga, inçe-ýogyn, galyň-ýuka, ýagşy-ýaman we şuna meňzeşler.

45-nji gönükme. Okaň. Aşagy çyzylan sözleriň manysyny aýdyp beriň we olary nusgadaky ýaly edip depderiňize göçüriň.

1. Mekdebimizde ata-eneler ýygnagy boldy.
2. Biz gije-gündiz dynman okaýarys.
3. Edepli ýaş oğlan-gyzlar garry adamlary hemişe sylaýarlar, hormatlaýarlar.
4. Okuwçylaryň ählisi ak köýnek geýip, gara galstuk dakypdyrlar.
5. Garry enäniň agyr ýüküni ýeňletdik.

Nusga: ata-ene, ... , ... ,

46-njy gönükme. Okaň. Soňra antonimleri (garşydaş manyly sözleri) tapyp, nusgadaky ýaly edip depderiňize göçüriň.

Ýaz, adam, ýer, darak, gyş, giň, dar, erkek, aýal, söz, kiçi, gündiz, beýik, pes, ak, goýun, gara, depe, diş, gije, ýogyn, sözlemek, ýaman, barmak, gowy, uzyn, inçe, gysga, gurşun, ýaş, uly, stol.

Nusga: Ýaz-gyş, ... , ... ,

47-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. Soň antonimleri depderiňize göçüriň.

Biz çopanlaryň goşuna baryp düşenimizde, gün öýleden agypdy. Tomsuň jöwzasynyň gazabyny asyrlar boýy başyndan geçirip gelýän alaň-alaň bolup ýatan gumlaryň aýakýalaň üstüne bassaň, aýagyňy sazagyň goruna sokan ýaly edäýjegiňe gözüň ýetip dur. Içiňden geçip gelýän gyzgyn ýelden janly-jandarlaryň janyny saklamagyň birinji şertiniň sowuk, süýji suwdugyny dilsiz-agyzsyz düşündirip bilýär.

Maşyndan düşen badyna, meniň ýoldaşymyň gözi kölegeden asylgy suwly gaba düşdi. Ol soragsyz-idegsiz gaba eňegini basdy.

Men ýoldaşymyň bolşuny birhiliräk görüp, oňa degşibräk:

– O-how, Gurban! Sen bilýäň ahyry, bu guýyň suwy aýy. Ony diňe mal içip bilýär, çopanlar üçin bolsa, agyz suwuny 60 kilometrlik ýerden maşyn bilen gatnadýarlar. Çopanlara seniň süýji suw getirip bereniňden-ä geçen, ýöne bularyň barja süýji suwlaryny gutaraýmaweriň – diýdim.

Ýaşuly çopan Garýagdy aga ýylgyryp: – Bolsada, oglum, çopan üçin süýji suwuň dermandygyny gowy bilýän ekeniň. Ýöne indi çopanlardan ol kynçylyk geçdi. Goý, azar bermäň, keýpini köklesin!
(*Žurnaldan*)

48-nji gönükme. Göçüriň. Garşydaş manysy bolup biljek sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň antonimini tapyp, dilden aýdyp beriň.

1. Egri azar – dogry ozar.
2. Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar,
Ýamana ýanaşsaň, belasy ýokar.
3. Tomus depesi gaýnamadygyň,
Gyş gazany gaýnamaz.
4. Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn.
5. Özüňi süýt bilgil, dostuňy gaýmak.
6. Giç ýat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur.
7. Köp ýaşan bilmez, köp okan biler.

§ 12. UMUMYHALK SÖZLERI. DIALEKT WE PROFESSIONAL SÖZLER

Ýadyňyzdamy?

Türkmen dilindäki sözleriň köpçüligi halk köpçüligine düşnüklidir. Bu sözlere umumy halk sözleri diýilýär.

Meselem: çörek, suw, asman, ýer, guş, ak, gök, gara, uzyn, gysga; gel, git, otur, tur, aýt.

Biz gündelik sözleşimizde halk köpçüligine düşnükli bolan sözlerden peýdalanýarys. Ýöne türkmen dilinde halk köpçüligine düşnükli bolmadyk sözler hem bar. Olaryň käbiri belli bir kârdäki adamlara düşnükli bolsa, beýleki bir toparyna düşnüksiz bolýar. Mysal üçin, müdir, pedgeňeş, janly burç, trigonometriýa, fonetika, leksika, fonema, morfologiýa, ýaly sözler, elbetde, halk tälimi işgärlerine, okuwçylara düşnüklidir. Bular ýaly sözlere professional leksika

 diýilýär. Elbetde, tehniki leksikanyň oba hojalyk işgärlerine, tersine oba hojalyk leksikasynyň bolsa başga bir kârdäki adamlara düşüniksiz bolmagy mümkin. Şonuň üçin her bir pudagyň özüne mahsus leksikasy bar.

49-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we ýazyň. Köpçüligiň aktiw ulanýan sözlerini düşündiriň.

Biziň mukaddes çöregimiz

Ine ol ekerançynyň zähmetiniň täji, özüne ýeňil-ýelpaý garalmagyny islemeýän mukaddes çörek.

Çörek hil-hil bolýar: gyzgyn çörek, sowuk çörek, gaty çörek, gowy çörek, setanda-seýranda ýeňil bolaýmasa, köplenç agras çörek... Ol hut adamyň özüni alyp barşy, onuň keýpihonlугy, gylyk-häsiýeti ýalydyr.

50-nji gönükme. Surat boýunça köpçüligiň aktiw ulanýan sözlerinden peýdalanyp hekaýajyk düzün we ony atlandyryň.

51-nji gönükme. Ýokardaky okan goşgyňyzyň mazmunyny dilden aýdyp berer ýaly özüňizden oňa degişli plan düzüň.

52-nji gönükme. Gepleşigi okaň. Näme üçin agtygy enesine düşünmändir.

- Meýlis jan, ekinden baş-alty sany pyýaz getir.
- Ene, näme getir diýdiň?
- Pyýaz.
- O näme diýdigiň?
- Oňa “sogan” hem diýýärler.

§ 13. BAŞGA DILLERDEN GEÇEN SÖZLER

Ýadyňyzdamy?

Başga dillerden türkmen diline geçen sözlere alynma sözler diýilýär.

Janly gepleşik arkaly geçen alynma sözler türkmen diliniň ses aýratynlyklaryna laýyk getirilýär we dürs ýazuw kadalaryna boýun egdirilýär.

Meselem: kÜRÜŞge, çäýnek, bedre, teletin, konfet, stakan we şuňa meňzeşler.

53-nji gönükme. Bölegi okaň we ýazyň. Başga dillerden geçen sözleriň aşagyny çyzyň.

Samolýotyň penjiresinden garaýaryn. Biziň awiasiýamyzyň soňky onýyllyklaryň dowamynda neneňsi öňe gadam urandygy hakynda oýlanýarsyň.

Myhmanhanada bize gant, çörek, çay hödür etdiler. Telewizory açdyk, uly stoluň başynda soňky habarlary diňläp, agşam şamyny iýdik. Ýolda ajpgypdyrys öýdýän, işdämiz açyldy.

54-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň haýsylarynyň başga dillerden geçen sözlerdigini anyklaň. Soňra olary saýlap, nusgadaky ýaly edip depderiňize ýazyň.

Edepli, gazet, synp, sportsmenler, woleýbol, mugallym, suw, adam, desterhan, ruçka, öý, dutar, owaz, futbol, hokkeý, hormat, limonad, toprak, dessan, töwerek, edebiyat, gawun, eje.

§ 14. KÖNELİŞEN WE TÄZE SÖZLER

Ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň ösmegi bilen diliň sözlük düzümi hemişe üýtgeýär: dilde ozal bolmadyk täze sözler ýüze çykýar, könelişen sözler ulanyşdan galýar. Şeýlelikde täze dörän sözler leksikada berk orun alýar, könelişen sözler bolsa ýitip gidýär.

Mysal üçin, türkmen dilinde “jykyr, ynkylap, arçyn, ýüzbaşy...” ýaly sözler öň aktiw ulanylanda bolsa, häzirki wagtda bular ulanyşdan galan sözler hasaplanylýar. Munuň tersine, häzirki wagtda “kompýuter, internet, paýnet, kollež, liseý, ýunesko...” ýaly sözler durmuşda aktiw ulanylýar.

Durmuşda aktiw ulanylmaga başlan täze sözlere neologizmler diýilýär. Durmuşda aktiw ulanmaktan galan sözlere könelişen sözler (arhaizmler) diýilýär.

Türkmen diline beýleki dillerden geçen sözlere alynma sözler diýilýär.

55-nji gönükm. Aşakdaky surat boýunça öz düşünjäňizi beýan edip beriň.

56-njy gönükme. Düşündirişli sözlükden 4–5 sany könelişen söz tapyň we manylaryny anyklaň we depderiňize ýazyň.

Meselem: köpük (teňňe)...

57-nji gönükme. Teksti okaň, sözbaşy goýuň. Onda ulanylan könelişen sözleri tapyň. Bu sözleriň ulanyşdan galmagynyň sebäbini düşündiriň.

Atany zyndandan alyp çykyp, eli gandally duran tussaglaryň hataryna goşdular.

– Günäkärleri jezalandyryş meýdançasyna alyp barmaly – diýip, mirşab buýruk berdi.

Tussaglary ýoluň ortasy bilen alyp barýardylar. Yzda, öňde, iki gapdalda her ädimden eli ýaragly serbaz barýardy. Olar aýagyny sähel haýal basan tussagyň böwrüne hyrlygyň ýeňsesi bilen düňküdedýärdiler...

Jezany yglan ediji ýene münbere geldi.

– Ergeş ogly Haýytjan, Ysmaýyl ogly Mirmömin emir aly hezretleriniň emeldarlarynyň janyna kast etmäge synanyşandyklary üçin aýyplanylýar. Günäkärleri dar agajyndan asmaly.

(T. Saparow)

58-nji gönükme. Özbegistanyň garaşsyzlyk almagy bilen baglanyşykly nähili sözler döredi? Gazet-žurnallardan şol sözler ulanylan dört sany sözlemi depderiňize ýazyň.

§ 15. TÜRKMEN DILINIŇ STIL AÝRATYNLYKLARY

Ýadyňyzdamy?

Gepleşik hem kitap stili özara tapawutlanýarlar.

Gepleşik stili haýsy-da bolsa biriniň öz pikirini başga birine dilden aýtmagydyr. Bu iki we köp adamyň özara pikir, sorag-jogap alyşmaklarynda ýüze çykýar.

Sözleýşiň ýazuw arkaly beýan edilýän görnüşine kitap stili diýilýär.

Edebi stil, resmi iş stili, publisistik stil hem kitap stiline degişlidir.

59-njy gönükme. Aşakdakylaryň stillerini deňeşdiriň we olardan edebi stilde beýan edilenleri saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Giň meýdanyň göwsünde, topbak-topbak gök çayyryklaryň arasynda başlaryny galdyrman, ýaýraşyp otlap ýören sygyrlaryň çopany mendim. (A. Durdyýew “Saýlanan eserler”)

2.– Sen bu işlere nädip ýetişýärsiň?

– Ýetişmän näme? Men gün režimim boýunça işleýärim.

– Gün režimini düzmegi saňa kim öwretti?

– Türkmen dili mugallymymyz öwretti.

60-njy gönükme. Teksti okaň. Köp nokatlaryň deregine degişli harplary goýup göçüriň. Tekstiň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Mugallym mukaddes söz. Mugallym bu ajaýyp zemine eçilen mukaddes ylymlary ýaş nesle öwre...ýän ynsan. Ol aras...a, päk we dury çeşme kibi nesilleriň aňyna edep-terbiýe guýýar.

Çaga bilim şalygynyň gapysyny açyp, ony töre geç...r- ýän-de mugallymdyr. Mugallymyň kömegi bilen çaganyň dünýägaraýşy giňäp, ol bu ümmülmez dünýä düş...nmegiň ilkinji ýodasyna gadam basýar. Mekdep bosagasyndan ilkinji gezek

ätlän çaganyň eline galamdyr depder tutd...ryp, ilkinji “A” harpyny ýazdyran mugallym, ertirki gün onuň diňe bir halypasyna däl, eýsem, ýakyn dost...na öwrülýär.

Mugallym – ol her bir adamyň kalbynda baky orun tapýan ynsan. Ol çaganyň zehin gaýma...yny goýaldyp, bilim paýhasyny berýär.

Mähriban mugallymlarymyzy ikinji ene-ata hasaplamalydyrys. Säher bilen ak pata berip, bizi ýola salýan eziz käbelerimiz bar bolsa, şol säherde mekdep gapysyny açyp, “Hoş geldiň!” diýip, mähir bilen garşy alýan mähriban mugallymlarymyza çäksiz minnetdardyr.

MORFOLOGIÝA

Morfologiýa grammatikanyň özbaşdak bölümleriniň biri bolup, sözleriň ýasalýşlaryny, üýtgeýişlerini we söz toparlaryny öwredýän ylymdyr.

§ 16. ASYL SÖZ WE GOŞULMA

 Sözleriň esasy manylaryny bildirip, üýtgemän galýan böleklere asyl söz diýilýär.

Meselem: ýylgyn, kelem, haly, deňiz we ş.m.

Özbaşdak ulanylman, sözlere goşulyp ulanylýan böleklere goşulma diýilýär.

Meselem: oba – dan, daýhan – çylyk, gel – ýär, mekdep – lerimiz, iş – çiler, nä – dogry.

Bu sözlerdäki *oba, daýhan, gel, mekdep, iş, dogry* sözleri asyl sözlerdir, emma olara goşulan *-dan, -çylyk, -ýär, -lerimiz, -çiler, nä* – bölekleri bolsa goşulmalardyr.

Türkmen dilinde goşulmalar esasan sözüň soňundan goşulýarlar. Emma “ **na-, bi**” ýaly käbir goşulmalar sözüň önünden goşulýar. Bular **-syz, -siz, -suz, -süz** ýaly goşulmalaryň ýa-da **däl** sözüniň aňladýan manylarynda ulanylýarlar.

Meselem: tertip – bitertip – tertipsiz.
mälim – nämälim – mälim däl.

61-nji gönükme. Aşakdaky teksti okap, goşulmaly sözleri depderiňize göçüriň.

Bir bar eken, bir ýok eken, bir kel mekgejik bar eken. Ýöne onuň keldigini özünden başga hiç kim bilmeýär eken.

Hawa, onuň hem edil beýleki mekgeler ýaly dokuz dony, sary gulgagy bolup, göwresi-de öz doganlarynyň hiç birinden pes däl eken.

Şeýle-de bolsa, ol özüniň kelligi üçin gaty kemsinýär eken.

Günlerde bir gün bu mekgejöwenleriň eýesi – olary ekip, kemala getiren garry mama uzak bir oba gezelenje gitmekçi bolupdyr. Gezelenje gidilende hem köplenç sowgatly gidilýär. Ol baryp, baş ýegeniň hersi üçin bir mekgäni omrup, alypdyr-da, horjunyna dykyp ýola düşüpdür. (*Žurnaldan*)

62-nji gönükme. Aşakdaky şygryň içinden asyl sözleri göçürüp ýazyň.

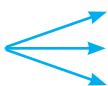
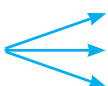
Pişikler bilen syçanlar

Pişik çykdy işikden,
Syçan çykdy deşikden,
Ilki biri,
Soňra çykdy dostlary.

Olar öýde oýnadylar – bökdüler
 Ganarlardan ganarlara çykdylar.
 lýdiler,
 Içdiler,
 Hinlerine bugdaý baryn çekdiler.
 Pişigiň bolanam örän oňat zat,
 Bolmasa syçanlar çykar durardy,
 Her gün gallamyzdan çeker durardy.

63-nji gönükme. Aşakdakylary okaň we haýsy bölegiň many aňladyp, haýsysynyň many aňlatmaýandygyny biliň.

gül-li	dil-li	iş-çi	ot-luk	el-im
gül-siz	dil-siz	iş-li	ot-ar	el-de
gül-le	dil-çi	iş-siz	ot-ag	el-iň

ýüz		li lek siz		ýaz		ar dy uw
-----	---	------------------	--	-----	---	----------------

64-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň asyl sözüniň aşagyny çyzyň.

1. Olary hemme hormat edýärdi. “Näme üçin?” diýseňiz, Oraz **tertipli** we **edepli** oglan.
2. Biziň öýümiziň ýanyndan **suwly** ýap geçýär.
3. Jeren gopuzyny çykarandan soň, hemmeden ozal rugsat soraýan ýaly bolup, öz ejesiniň **ýüzüne** çalarak ýylgyryp seretdi.
4. Ýygymçylar ir bilen pagta meýdanyna geldiler.
5. Barha galyp has belende
 Gök bahary söýýär erik.
 Gülli bahar her gelende
 Akja köýnek geýýär erik.

65-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Bimaza, bitertip, nädogry, nätanyş, bimahal, parahat, bimany, bitarap, bidüzgün, nätanyş, näsag.

§ 17. SÖZLERIŇ HILLERI

Sözler özleriniň aňladýan manylary, gurluşlary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

1. Oba, iş, işçi, dodak, ekin, bil, bilim, bugdaýmyz, demirçi, Meret, Ata, el, aýak, gumak, göz, gawun, kádi, alma ýaly bir sözden düzülip, bir düşünjäni aňlatmaga hyzmat edýän sözlere sada sözler diýilýär.

2. Daşkent, Surhanderýa, Sarymaý, kellebaşayak, orunbasar, Nurberdi, başatar, günebarkar, ýolbaşçy ýaly birden artyk sözden düzülip, bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

3. Uly-kiçi, gara-gura, oglan-uşak, ýorgan-düşek, mal-gara, eýläk-beýläk, geým-gejim, elek-çelek, gaty-guty ýaly sözlere tirkeş sözler diýilýär.

66-njy gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň nähili sözlerdigini aýdyň.

Süýt

Süýt **aşgazanda** tiz özleşýär. Süýt içilenden soň, üstünden başga zat iýip-içmeli däl we uklamaly däl. Geçi süýdi içki organlara zyýanlydyr, emma **öýken** kesellerine peýdalydyr. Kelleagyrysý bolan,

gulaklary şaňlaýan, başy aýlanýan adamlar hem süýt içmekden saklanmalydyrlar. **Dalagy, bagry** agyrýan adamlara hem süýt zyýanlydyr. Süýt içiňi geçirýär.

Dürli zäherlenmede **süýt** içmek peýdalydyr. Süýt dişleriňe zyýanly. Ol dişiň etini ýumşadýar. Şoňa görä-de süýt içilenden soň bal iýmeli.

(Abu Aly Ibn Sina)

67-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň, ondaky sada sözleri tapyň. Soňra olaryň yzyna goşulan goşulmalaryny taşlap, asyl söz görnüşinde depderiňize ýazyň.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.
Saýany ekmedik salkynda ýatmaz.
Iki aýakly iki günde.
Ýekäniň çaňy çykmaz.
Duşmanyň peşeçe bolsa, pilçe gör.
Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi.

68-nji gönükme. Teksti okaň. Soňra tirkeş sözleri saýlap, depderiňize ýazyň.

Gumy alkymlap oturan oba uzakdan sereden adama edil bir topbajyk bag ýaly bolup görünýärdi. Golaý-golaý geldigiňçe-de obanyň ganatlary iki ýana gerilýär-de, gözüň okarasyny doldurýardy.

Bu gün obanyň ileri çetinde üç-dört toplum bolup ýokary göterilýän çal tüsse ol ýerde bol-telki biş-düşüň barlygyny bildirýärdi. Şemalsyz howada towlam-towlam kaka meňzäp, dik ýokary göterilýän, depesi saýylan ýüň ýaly ýazylyp gidýän tüssäniň çykýan ýeri Pälwanlaryň öýleridi.

§ 18. SADA SÖZLER

Bir sözden ybarat bolup, bir düşüňjani aňladýan sözlere sada sözler diýilýär.

Sada sözler bogunlardan hasyl bolýarlar, bogunlar bolsa seslerden düzülýärler.

Sada sözler bir bogundan (*at, it, al; ýol, ýap, ýuw; tam, suw, köl, gol; bagt, harp, dürs, çalt*), iki bogundan (*o-gul, a-gyz, ü-züm; balyk, so-gan, to-wuk, go-ýun, to-ýun, ýyl-dyz, ýyl-gyn, gar-pyz*), üç we ondan-da köp bogunlardan (*o-ka-ra, a-la-ka, o-ma-ça; go-wa-ça; gur-lu-şyk-çy, e-ke-ran-çy-lyk*) düzülýärler.

69-njy gönükme. Sözleri okaň we olaryň näçe bogundan düzülendiklerini anyklaň. Soňra sözi emele getirýän bogunlaryň aýratynlyklaryny aýdyň.

at	çal	wagt	kaka	ene	daýza	guýguç
iç	giç	güýç	daýy	eje	gumry	sülgün
iş	gap	düýş	mama	ata	sübse	ýylgyn
ak	diş	gulp	baba	aga	jüýje	gyrgyç

Şeýle bogunlardan düzülen sada sözleri tapyp, depderiňize göçüriň.

70-nji gönükme. Aşakdaky şygry labyzly okaň. Soňra ondaky sada sözleri bogunlara bölüp aýdyp beriň.

Ýowarda

Ýekşenbede ýowar	Merdan,
boldy,	Meýdan
Dostlar üýşüp işe geldi.	Ýer agdaryp,
Gandym,	Armytlara dökün dökdi.
Gadam	Nury,
Badam ekdi.	Sary,

Salma gazyp,
Almalara joýa çekdi.
Pürli,
Dürli
Garly,
Narly

Alçalary üljä sapyp,
Baglarmyzy suwa ýakdy.
Pikir ediň,
Hany aýdyň!
Ýekşenbede bu ýowara
Näçe çaga işe çykdy?!

(Hojageldi Nurmyradow “Jadyly sandyk”)

71-nji gönükme. Teksti okaň we ondaky bir, iki hem üç bogunly sada sözləri tapyň. Soňra tertip boýunça saýlap ýazyň.

Özbekistanda her bir baýram we şanly seneler dabaraly belleniýär. Biz çagalar hem bu baýramlara uly taýýarlyk görýäris. Ata-enelerimize öz elimiz bilen ýasan sowgatlarymyzy gowşurýarys.

Mundan başga maşgalamyzda, obamyzda, garyndaşlarymyzda toýlar bolýar. Biz üçin toýlar hem uly baýram.

Maşgalamyzda hem ata-enelerimiziň, aganilerimiziň, jigilerimiziň, doglan günlerini hem baýram ýaly belleýäris. Biri-birimizi gutlaýarys, öwrenen goşgudyr aýdymlarymyzy aýdýarys. Tans edýäris, baýram saçagyny bezemäge kömekleşýäris.

72-nji gönükme. Aşakdaky sözlere degişli goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Ýer, pagta, bugdaý, tokaý, mal, gawun, garpyz, jaý, kitap, nar, çaga.

§ 19. SADA SÖZLERIŇ BOGUN SOSTAWY

Sada sözləri emele getirýän bogunlar sap açyk bogunlardan (**ba-ba, i-ni, go-wa-ça, o-ma-ça**), sap ýapyk bogunlardan (**ker-piç, ör-**

küç, ýyl-dyz, ag-şam-lyk), açyk hem ýapyk bogunlaryň garyşyk gelmeginden (**ä-dim, serçe, hö-würt-ge, so-gan**) ybarat bolýar.

Türkmen dilindäki sada sözlerde bogunlaryň ses hem harp sany dürli-dürlüdür. Bogun bir sesden hem bir harpdan (**a-dam, ä-dim, a-gyz, a-ýak**), iki sesden hem iki harpdan (**gö-le, go-za, ça-ga**), dört sesden we dört harpdan (**wagt, nyrh, dürs, hö-würt-ge**) bolup bilýär.

73-nji gönükme. Bir bogunly sada sözleri okaň we olaryň hersinde näçe harpyň we bognuň bardygyny belläň.

Ýap, aý, el, ýer, ýurt, gül, kyn, suw, güýz, süýt, tüýnük, düwme, baqt, nagyş, agrak, bent, aýt, harç.

74-nji gönükme. Diňe açyk bogunlardan düzülen sada sözleri saýlap ýazyň.

Guzy, bagana, süri, çäge, gara, mele, sary, okara, garaly, kádi, päki, araba, dogan, ýoldaş, aga, maşgala, oylan, gyz, kitap, depder, galam, oba, depe, gurçuk, tüwi, dary, arpa, serçe, ige, igde.

75-nji gönükme. Bölejigi okaň we ondaky sap ýapyk bogunly sözleri saýlap, bogna bölüp ýazyň.

Ahmet suwly ýabyň darrak ýerinden bökdi. Soň aýagaldygyna diýen ýaly ýakyndaky baýryň depesine çykdy-da, gidiberdi. Gandymam onuň yzy bilen depä çyksa, Ahmet aňry gitmändir. Tümmegräk ýerde durup, uzaga seredýär. Onuň seredýän tarapyndan otlap ýören bir haýwan örän

uzakdan Gandymyň gözüne edil garynja ýalyjak bolup görüldi.

(Ç. Aşyrow “Ahmediň taýy”)

76-njy gönükme. Açyk bogna degişli 5 sany, sap ýapyk bogna degişli hem 5 sany söz tapyp depderiňize ýazyň.

§ 20. SADA SÖZLERİŇ SOŇKY BOGNUNDA IKI ÇEKIMSIZ SESİŇ ÝANAŞYK GELMEGI

Bir we ondan-da artyk bogundan düzülen käbir sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyk gelip, ýapyk bogny hasyl edýärler.

Meselem: Harp, bars, gurt, bagt, çalt, berk ...

Begenç, gazanç, guwanç, gögert, azalt ...

Gorkunç aýylganç, ýirgenç ...

Şeýle bolanda bogun soňundaky iki çekimsiziň arasynda ysgynsyz dar çekimli eşidilýän ýaly bolýar. Emma ýazuwda ysgynsyz eşidilýän şol dar çekimli ýazyлмаýar.

Sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyp gelende olaryň ilkisi “**w, g, ý, l, n, ñ, r, s, ş, h**” soňkusynda “**k, p, s, t, ç**” seslerinden biri bolýar.

Meselem:

1. **wp, wç:** howp, möwç ... ;

2. **gt:** wagt, bagt, nagt ... ;

3. **ýp, ýt:** haýp, keýp, aýt, tüýt ... ;

4. **lk, lp, lt:** gulp, halk, çalt, azalt ... ;

5. **np, ns, nt, nç:** synp, üns, gant, guwanç ... ;

6. **ňk:** süňk, çüňk, aňk-taňk (bolmak) ... ;

7. **rz, rp, rs, rt, rh, rç:** arz, harp, bars, gurt, çarh, burç ... ;

8. **st**: dost, üst, ast...;

9. **şk, şp, şt**: yşk, maşk, keşp, küşt, kesp...;

10. **ht** äht, jäht...

77-nji gönükme. Sözleri okaň we ýazyň. Soňra bogun soňunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen ýerini tapyp şol sözüň aşagyny çyzyň.

Möwç almak, howply ýer, mugt zat, eýmenç haýwan, tagt etmek, bagtly durmuş, karz bermek, ýagly süýt, tükenmez mülk, çalt depgin, täsin zülp, uly bent, erk etmek, loňk-loňk edip ylgamak, dürs ýazuw, tarp ýer, kert gaýa, harç, owadan keşp, köşk, parhly adam, äht etmek, küşt oýny.

78-nji gönükme. Çeper eserlerden bogun soňunda iki çekimsizi ýanaşyk gelen sözleri tapyp, sözlemler içinde ulanyň we olary depderiňize ýazyň.

79-nji gönükme. Bölejigi okaň we ýazyň. Haýsy sözleriň bogun ahyrynda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelendigini biliň.

Begenç ir bilen maşk işlerini ýerine ýetirýär. Ol dostlaryna kömek berýar. Dostlary bilen berk aragatnaşyk saklaýar. Olar Begençden galman işlejekdigine äht etdiler. Dostlar bir-birine buýsançly hem guwançly garap zarp edip işlediler. Şeýlelik-de olar halkyň ynamyny ödediler, bagtly we şatlykly durmuşymyзда şan-şohrat gazandylar.

80-nji gönükme. Nakyllary okaň. Manylaryny düşündiriň. Has gara ýazylan sözleriň bogun ahyrynda nähili seslere gutarandyklaryny biliň. Soňra olaryň manydaş sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň.

Berk bolsa daşyň, taýýardyr aşyň.

Namart – aş üstünde, **mert** – iş üstünde.

Dostuň könesi **ýagşy**, donuň täzesi.
Ýigidi **dostundan** tana.
Ýüz **namart** bir **merdiň** ýerin tutmaz.
Serçeden **gorkan** dary ekmez.
Suw küýzesi suwda **synar**.
Taýak gelyänçä – **ýumruk**,
Täze küýzäň suwy sowuk

(*Nakyl*)

Nusga: Berk-kuwatly, çydamly, ...

§ 21. SADA SÖZLERIŇ BOGUNLARYNYŇ ÖZGERMEGI

Türkmen dilinde bir bogunly sada sözleriň ahyry, esasan, çekimsiz sese gutarýar. Olara çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, sözüň soňundaky çekimsiz goşulan bölege geçip, çekimsiz ses bilen başlanýan bogny emele getirýär.

Meselem: At-a – A-ta, at-ar – atar – a-tar, ot-a – ota – o-ta, ot-ar – otar – o-tar, göz-üm – gözüm – gö-züm; göz-i – gözi – gö-zi, bagt-ym – bagtym – bag-tym ...

Meselem:

A-ga, o-ba, ä-dik, ü-züm, u-ky, e-ne, i-ni, ö-küz ...

Şeýle bolansoň, ahyrlary çekimsiz sese gutarýan bir we ondan-da köp bogunly sada sözlere çekimli sese başlanýan goşulmalar goşulanda, söz ortasyna düşýän bogunlaryň hemmesi çekimsiz sese başlanýar.

Meselem:

Towşan-ymyz, tow-şa-ny-myz
 Meýdan-ymyz, meý-da-ny-myz
 Il-iň-iz, i-li-ňiz.

81-nji gönükme. Teksti bogna bölüp depderiňize ýazyň. Bogunlaryň haýsy sese başlanyp, haýsy sese gutarýandyklaryna üns beriň.

Iň soňunda hemmeleriň umytly nazary gökdepe-
 lileriň Dordepel atly iň ýyndam atynda eglenýär. Bu
 kyn işi şol halasgärden başga başarýan ýok.

Meniň atym çapa gitjek bolsa, şonuň bilen meniň
 körpe oglum gitsin, atyma näme bolsa bolsun, goý,
 oglum hem şonuň bilen bile bolsun!

Ine, bu hakyky türkmen ýaşulusynyň – Dordepeliň
 eýesiniň şol kyn pursatda aýdan sözleri! Ol il günüň
 bähbidi üçin özüniň janyndan eý görýän iki sany
 mähribanyňy orta goýýar.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

82-nji gönükme. Sözleriň yzyna çekimli sese başlanýan
 goşulmalary goşup, bogna bölüp ýazyň. Sada sözüň bogunlar-
 dan nähili üýtgeşiklik bolýandygyny aýdyň.

suw	ders	çörek	sarymsak
tam	dürs	kepgir	şugundyr
göz	harp	tamdyr	kebelek
öý	bagt	gawun	bökelek
kak	wagt	garpyz	hozanak
ot	düýş	kelem	käkilik
bag	güýç	sogan	
ýap	güýz	üzüm	

Nusga: kä-ki-li-gi...

§ 22. SADA SÖZLERİŇ BASYMY

Sözleriň belli bir bognunyň beýleki bogunlaryndan batlyrak aýdylmagyna basym diýilýär.

*Meselem: **gaplaň, süzme*** diýen sözleriň ikinji bogunlary beýleki bogna garanda batlyrak aýdylýar.

Basymyň ýeriniň üýtgemegi bilen sözleriň manysy hem üýtgäp biler.

*Meselem: **çatma, süzme, gurama, düzme*** sözler hereket aňladyp, işlik bolýan bolsalar, **çatma, süzme, gurama, düzme** sözleri bir zadyň adyny aňladyp, at bolup gelýärler. Ýokardaky görkezilen sözleriň basymy ilki bognunda bolsa, işlik, soňky bognunda bolsa, at bolýarlar. Türkmen dilinde basym, esasan, sada sözüň soňky bognuna düşýär.

83-nji gönükme. Sözleri depderiňize göçüriň we basymyň ýerini üýtgedip, sözleriň manylaryny aýdyp beriň, olary sözlem içinde ulanyň.

Dolama, çöwürme, basma, öýme, ýasama, doňdurma.

84-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Aşagy çyzylan sözleriň basymyny ýerinde goýuň we şol sözlere sözlemler düzüň.

Atlar aýlawda,
Kişňeýär batly.
Şeýdip gygyrýar,
Ýörejek otly.

Ýeriň yüzünden,
Atylýar atlar,
Şeýdip nyşana,
Barýandyr oklar.

Çarayaşyna,
Gör, galýar bir at!
Şeýdip uçmanka,
Guş kakýar ganat.

(A. Haýydow “Aýlawda”)

85-nji gönükme. Şu sözlerde basymyň ýerini üýtgedip, özüňizden sözlemler ýazyň.

Basma, orama, doňdurma, gatlama, çatma, süzme, düzme.

§ 23. GOŞMA SÖZLER

Birden artyk sözlerden düzülip, bir düşüňjani aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

Meselem: Magtymguly, Gurbanberdi, Maýagözel, Annagül, başatar, orunbasar, daş-deşen, düýedaban, kyrkaýak we ş.m.

Islendik sada sözlere birleşdirip, olardan goşma sözlere ýasamak bolmaz. Sebäbi goşma sözlere uzak wagtyň önümidir. Sada sözlere goşma sözlereň hasyl bolmagy üçin şeýle şertler gerek:

1. Birigişýän sada sözlereň ozalky manylarynyň özgerip, olaryň bilelikde täze bitewi bir many aňlatmagy gerek: demir, tiken – demirtiken, pişik, dyrnak – pişikdyrnak, kyrk, aýak – kyrkaýak ...

2. Birleşýän sada sözlereň bir basymly aýdylýan täze söze öwrülmegi zerur: Mämmed, esen – Mämmedesen – Mäm-me-de-sen, gelin, eje – gelneje – gel-ne-je, bagyr, öýken – bagröýken – bag-röý-ken.

3. Göşma söze öwrülýän sada sözlereň bir-birini aýyklamazlyklary zerur: demir ýol – nähili

ýol?, demirýolçy – nähili ýolçy? diýmek bolmaýar.

4. Goşma söze öwrülýän sada sözleriň her haýsy aýry soraga jogap bolman, ikisiniň bilelikde bir soraga jogap bolmagy gerek: kim? – demirýolçy, kim? – bedenterbiýeçi...

Şu şertlere laýyk gelyän sözler goşma sözlerdir.

Goşma sözler gysgaldylan görnüşde hem bolýar. Biziň öň gürrüňini edenlerimiz gysgaldylymadyk goşma sözler hakyndadyr.

86-njy gönükme. Sütüniň sag hem çep tarapyndaky sözlerni okaň, sada we goşma sözlerni özara deňeşdirip, olaryň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Baýram, Durdy, Akja,
Gül dagy bir synpda
okaýarlar.
Gök köynek geýnen
çagalar gum depesine
çykdylar.

Baýramdurdy, Akjagül
dagy bir synpda
okaýarlar.
Çagalar Gökgumdan
geçýän demir ýola
gezelenç etdiler.

84-nji gönükme. Teksti okap goşma sözlerni tapyň we olary saýlap depderiňize göçüriň.

Bilesigeliji güjük

Wepanyň Melebaý atly güjügi bar. Bir gün howa örän maýyl boldy. Wepa güjügi bilen gezelenje çykdy. Tebigat örän gözeldi. Ähli ýerde gök otlar we güller açylardy. Gülleri görüp Melebaý haýran galdy. Ol bilesigelijilik bilen güli ysgady. Gülde bolsa ary bar eken. Ol Melebaýyň burnuny çakdy. Burny çişdi. Wepa ary çakan ýere dermen çaldy. Melebaý oňa sag bolsun aýtdy.

85-nji gönükme. Aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

Aýjema, kitaphana, aýakgap, mekgejöwen, günebakar, baggoýun, Pagtaabat, Erezgala.

86-njy gönükme. Teksti okaň, goşma sözleri tapyň. Olary saýlap depderiňize göçüriň.

Agamyrat ýaňy ýetginjeklik müçesine gadam basypdy. Ol tebigatyň dostudy. Hemişe tebigata aýawly çemeleşýärdi. Synpdaşlary Döwletgeldi bilen Hanguly elmydama Agamyrada başdaşlyk edýärdiler. Ony gaty bir halamazdylar. Bir gün mugallym olara tebigat barada gürrüň berdi. Ondan soňra Döwletgeldiden gürrüň berlen zatlary gaýtalamagy sorady. Döwletgeldi hiç zat aýdyp bilmän dymyp durdy. Agamyrat bolsa ýerinden turup:

– “Tebigata garşydaş däl-de, hyzmatdaş bol, şonda ömrüň tebigat ýaly hasylly hem gözel bolar” – diýdi.

Agamyraďyň aýdanlary Döwletgeldä uly täsir etdi. Şondan soň Döwletgeldi bilen Hanguly Agamyratdan ötünç soradylar. Indi olar üç dost bolup, ýetginjeklik müçesiniň her bir gününü şatlykly geçirýärler.

87-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden goşma atlary tapyň we sözlemleri göçüriň. Goşma atlaryň aşagyny çyzyň.

1. Annagül okuwçylary mekdepde informatika sapagyndan okadýar.

2. Sapargeldi mugallym okuwçylary edebiýat agşamyna taýýarlady.

3. Garagalpagystanda Dörtköň, Ellikgala, Amyderýa, Hojaili ýaly raýonlar bar.

4. Baltabaý aga köp ýyllar mugallym bolup işledi.

5. Sapardurdy aga obada ýaşaýar.

6. Nurmuhammet matematika mugallymy.

88-nji gönükme. Goşma sözleri saýlap göçüriň. Olaryň nähili aýratynlyklarynyň bardygyny aýdyň.

Zähmetsöýer, günebakar, ýaşylbaş, kyrkbogun, işçi, semiz, ýaşayyş, bolelin, ördek, kelleaýak çorbasy, gowrulan bagröýken, köçäniň aýaguýy, bedenterbiýeçiler ýaryşy, ýyldyzjyk, başburçly, tutanýerli, halkara ýagdaý.

§ 24. GOŞMA SÖZLERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Goşma has atlaryň hemmesi goşulyp ýazylýar.

Meselem: Orazdurdy, Annamyrat, Körmolla, Syrderýa, Garadag...

Eger-de bile ulanylýan has atlaryň ikinjisiniň zyznda üçünji ýöňkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olar aýry ýazylýarlar.

Meselem: Wolga derýasy, Kazbek dagy, Gyzylgum çöli.

Goşma has atlaryň ortasynda ýanaşyp gelýän iki çekimliniň gepleşikde biri düşürilip geplenilse-de, ýazuwda ikisi hem ýazylýar.

Meselem: Hallaba däl, Hallyaba. Garraba däl, Garryaba. Annoraz däl, Annaoraz. Almata däl, Almaata.

Emma goşma jyns atlarda bu kada saklanmaýar.

Meselem: ikiatýok däl, ikatýok, altyatar däl, altatar, ýekeelli däl – ýekelli...

1. Basym taýdan birleşip, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many aňladýan goşma sözler bile ýazylýarlar.

Meselem: bedenterbiýe, halkara, günebakar, daşdeşen ...

2. ***Durubermek, guýubermek, alybermek, görübermek, işläbermek, okabilmek*** ýaly goşma işlikler goşulyp ýazylýarlar.

3. ***Kädi, don, ýol*** ýaly sözleriň öňünden olary aýyklarap gelýän sözler aýry ýazylýarlar.

Meselem: demir ýol, otly ýol, araba ýol, suw kädi, palaw kädi, ýüpek don, gyrgyzy don...

4. ***Jan, aga, eje*** ýaly sözler has adyň bir bölegi bolup gelmedik wagtda, özünden öň gelýän sözlerden aýry ýazylýar.

Meselem: Mämmet aga, Gurbangül eje, Orazgül daýza, Süleýman jan ...

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagy, dymyk çekimsizleriň açyga öwrülmeği, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri goşma sözlerde hem doly saklanýar.

89-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň. Ýazanyňyzda köp nokat goýlan ýerlere degişli sözleri ýazyň.

1. Ogul... orta mekdebi örän gowy bahalar bilen gutardy.

2. Bu ýyl Dört... etraby pagta ýetişdirmekde birinji orunda durýar.

3. Öwez... özüniň mellek ýerine palaw..., sürteç..., güne..., mekge... ýaly ekinler hem ekdi.

4. Pagtadan mata dokamakdan başga-da onuň çigidinden ýag we künji... hem edilyär.

5. Demir... tarapdan öwüsýän alabahar şemaly atyzda işläp ýören Oraz... ýüpek ýaglygyny ülpüldedip, ýüzüne ýaýýardy.

90-njy gönükme. Şu aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getiriň.

Ýaşuly, gelneje, bilesigeliji, bedenterbiýeçi, demirýolçy, ikatýok, daşdeşen.

91-nji gönükme. Özüňizden goşma has atlara degişli 5 sany, goşma jyns atlara degişli hem 5 sany sözlem düzüp ýazyň.

92-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyň. Olaryň nähili ýazylmalydygyny bilip, depderiňize ýazyň.

1. Okuwçylar okuw tejribe uçastoklarynda mekgejöwen, günebakar, ýaly ekinleri ösdürip

ýetişdirdiler. 2. Olaryň uçastogynda pişik dyrnak, demir tiken, sygyr guýruk ýaly hapa haşal otlaryň düşnügi hem ýok. 3. Çagalar haýwanat bagynda ýeke gapany, gara guşy, düýe guşy, toty guşy, daş deşeni gördüler.

93-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

Seýitmyrat beg bilen Dykma serdar hiç zatdan habarsyz, arkaýyn gürleşip otyrdylar. Olar duýdansyz ýerden Öwezmyrat batyryň sesini eşidenlerinde, üstlerinden gaýnag suw guýlan ýaly boldy. Atlylaryň kábiri “Batyryň bu näme edip ýördügi, öz doganoglany Seýitmyrat bege münkürle bu” diýip göwünlerine getirdiler.

94-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden goşma söz ýasamak boýunça hatarlar arasynda özara bäsleşiş.

Gara, gulak; iki, uçsuz; ik, baş; goşa, ýumruk; goşa, älem; göwus, bent; iş gaýtmak; ýürege düşgünç; Sähet, Myrat; Anna, Esen; gyzyl, etene; Köne, Urgenç; alty, atar; iki, at, ýok; gara, maňlaý; gara, agaç; aş, pyçak; agzy, ala.

95-nji gönükme. Sözlemleri okaň, goşma sözleri tapyň. Goşma sözlere ýaýda berlen harplaryň zeruryny goýmak bilen olary göçüriň.

1. Obanyň ýaş(y,u)uly adamlary agşamlaryna bir ýere üýşüp, dünýä gürrüňlerini edýärler. 2. Daş ýerlerdäki adamlar hem soň(o,a)baka ylgaşyp gelipdir. 3. Ol işler gün(i, ü)birin düzeldi. 4. Dursun(y,u)ň tanaýşy dogry bolsa, Çar(y,i)ýar edermen, dogumly adam bolmaly.

§ 25. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLER

Sözleriň ilkinji harplaryndan, gysgaldylan böleklerinden, şeýle-de söz we söz böleklerinden ybarat bolan sözlere gysgaldylan goşma sözler diýilýär.

Gysgaldylan goşma sözler aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

1. Her sözüniň ilki harplaryndan: **BMG, HTB, BAE**
2. Her sözüniň ilki bogunlaryndan: **Uniwer-mag,...**
3. Ilki sözüniň birinji böleginden hem ikinji sözünden: **Himbiolog, multfilm, telefilm, wetw-raç, telestudiýa...**

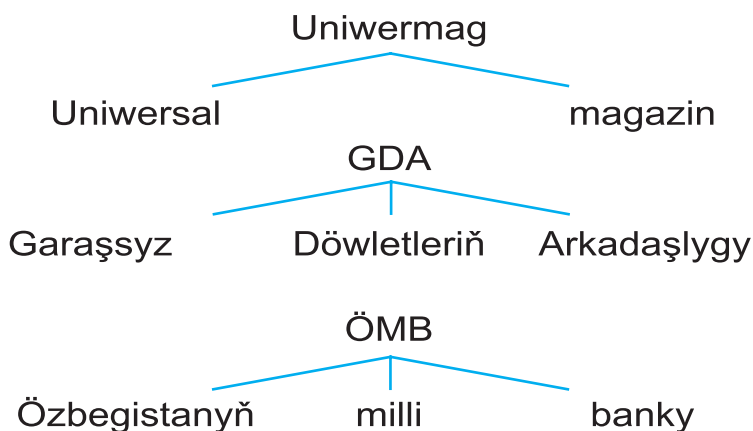
96-njy gönükme. Gysgaldylan goşma sözleri dogry okaň we depderiňize ýazyň.

BMG, RK, ABŞ, BaşMI, GDU, NDPI, HTB.

97-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ondaky gysgaldylan goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Biz biýohimiýa kabinetimizi baýlaşdyrýarys.
2. Çagalalar multfilmi gowy görýärler. 3. Biziň döwletimiz 1992-nji ýylyň 2-nji martynda BMG-na agza boldy. 4. Biz Dörtkök etrap HTB-ne garaşly 9-njy mekdepde okaýarys. 5. Özbek kinoçylary çagalaryň durmuşyna bagyşlanan täze telefilm dörediler.

98-nji gönükme. Shemalar boýunça gysgaldylan goşma sözleriň emele gelşini gürrüň beriň.

§ 26. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Sözleriň başky harplary alnyp ýasalan harplaryndan goşma sözleriň hemme sesleri baş harplar bilen ýazyýarlar we olaryň aralarynda nokat goýulmaýar.

Meselem: GDU, ABŞ, BMG, HTB, ÖMB, YBE.

Eger-de, sözleriň başky harplaryndan hasyl bolan gysgaldylan goşma sözleriň ahyry “GDA, GDU” ýaly çekimli sese gutarsa, onda olara çekimsiz ses bilen başlanýan goşulmalar goşulýar. Şonda olaryň öňünden defis goýlup, goşulýan goşulma-da setir harpy bilen ýazylýar.

Meselem: GDA-nyň, GDU-nyň, BAE-niň.

99-njy gönükmе. Goşma sözleriň yzyna degişli goşulmalary goşup, söz düzümlerini goçüriň.

HTB... işgäri, HDP... agzasy, ÖMB... başlygy, ABŞ... prezidenti, BDÝaG... agzasy, DFH... işçisi, YBE... mugallymy.

100-nji gönükme. Okaň we gysgaldylan goşma sözleri saýlap, depderiňize ýazyň. Soňra olaryň nähili ýasalandyklaryny aýdyp beriň.

Pedinstitutyň fizkabineti, medinstitutyň studenti, telefilmleriň ýygnyndysy, profsoýuzyň ýygnagy, pedgeňeşiň karary, metodbirleşme ýolbaşçysy.

101-nji gönükme. Gazet-žurnallardan gysgaldylan goşma sözleri gözläp tapyň, olaryň 10 sanysyny depderiňize göçürüp ýazyň.

102-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyp, olaryň nähili ýazylandygyny aýdyp beriň.

Bibijemal eje aýak gap fabriginde tutanýerli zähmet çekýär. Göwnaçyk, zähmetsöýer Bibijemal eje her aýlyk planyny birsyhly artykmajy bilen ýerine ýetirýär. Ýaňy ýakynda ol “hormat haty” bilen sylaglandy. Bu sylaga kärdeşleriniň ählisi hoşal boldular.

§ 27. TIRKEŞ SÖZLER

 Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de dilimiziň sözlük sostawyny baýlaşdyrýar. Bular iki sany sözüň ýa-da bölegiň yzly-yzyna tirkeşip ulanylmaklaryndan hasyl bolýarlar.

Meselem: Oglan-uşak, çay-paý, hyşy-wyşy, paty-tuty, gaty-guty, ...

Iki sözüň ýa bölegiň yzly-yzyna tirkeşip gelip, täze bir many aňlatmagyndan emele gelen sözlere tirkeş sözler diýilýar.

Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de bitewi bir manyny aňladýarlar, ýöne bulary hasyl edýän

sözler, bölekler basymda birleşmeyärler. Sebäbi olaryň her bölegi basymy özünde saklaýar. Şonuň üçin-de, ol bölekleri birleşdiriji alamat hökmünde tirkeş sözleriň arasynda defis (-) goýulýar. Defis tirkeş sözleri hasyl edýän sözleri we bölekleri birleşdiriji orfografik belgidir. Şoňa görä tirkeş sözleri defis goýulýan ýerinden setirden setire geçirmeli bolanda-da, setiriň ahyrynda hem, täze setiriň başynda hem defis goýulmalydyr.

Tirkeş sözler-de goşma sözler ýaly diňe bir soraga jogap bolýarlar, şonuň ýaly hem olar bir-birini aýyklamaýarlar.

Meselem: oglan-uşaklar – kimler?, gyz-gelinler – kimler?, gap-çanak – näme?, soraşa-soraşa – nädip? ...

103-nji gönükme. Tirkeş sözlerden peýdalanyp surat boýunça hekaýa ýazyň.

104-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. Içindäki tirkeş sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.

2. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir hyýallary, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.

3. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.

4. Ata-enäniň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
D. Azady (*Wagzy-Azat kitaby*)

105-nji gönükme. Sözlemleri okap, ondaky tirkeş sözleri saýlap ýazyň. Olaryň ýasalýşlaryna üns beriň.

Ýaza-ýaza öwrenişdi, dura-dura ýadady, iýe-iýe semredi. Ýata-tura öwrenişdi. Dura-bara irişdi. Otura-tura daýandy. Gele-gelmäne salamlaşdy. Bara-barmana görüşdi. Güle-güle gözümüz ýaşardy. Aýda-aýda aýtmazym çykdy. Tabşyra-tabşyra tabşyrmaz boldum. Haýwan ysgaşa-ysgaşa, ynsan soraşa-soraşa. Soraşa-soraşa ahyry tapdym.

106-njy gönükme. Tirkeş sözlere degişli 6 sany sözlem düzüp? Depderiňize ýazyň.

§ 28. TIRKEŞ SÖZLERIŇ ÝASALYŞY

Tirkeş sözler aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

1. Iki sany bir-birine ýakyn manyly sözleriň yzly-yzyna tirkeşip gelmeginden: gap-çanak, oğlan-uşak, käse-çeýnek, okara-çemçe we baş-

galar. Şular ýaly iki tarapy hem manyly bolup gelyän tirkeş sözler türkmen dilinde esasan üç ýol bilen emele gelyär?

a) Bir sözüň şol durşuna iki gezek gaýtalanyp tirkeşdirilmegi bilen: **hatar-hatar, gülüm-gülüm, jykyr-jykyr...**

b) Antonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: **uly-kiçi, içim-daşym...**

ç) Sinonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: **dogan-gardaş, tertip-düzgün, ýagyşly-ýamgyrly...**

Diňe antonimlerden we sinonimlerden hasyl bolan tirkeş sözleri şu tipli beýleki sözlerden tapawutlandyrmaly. Çünki antonimlerden ýa-da sinonimlerden hasyl bolan tirkeş sözler beýlekilere garanda has çeperdir. Bular uzak wagtyň önümi bolup, adamlar tarapyndan asyrlar boýy tapawutlanyp gelipdir.

2. Iki gezek gaýtalan bir sözüň aralygyndan **-a, -e, -ba, -be, -ma, -me, -ha, -he** goşulmalaryny getirmek bilen.

Meselem: basa-bas, göçe-göç, oýnaha-oýna, githä-git, göçhä-göç, ýylba-ýyl, öýme-öý we başgalar.

3. Ilki sözi manyly ikinjisi many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmasyndan: **suw-puw, köl-söl, goýun-poýun, süýt-püýt** we başgalar.

4. Iki sany many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmagyndan: **gümür-ýamyр, hyşy-wyşy, gümp-samp, paty-puty** we başgalar.

Tirkeş sözlerde söze goşulmalaryň goşulyşy, dar çekimlileriň ikinji bognunda düşüp galyşy, dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişi, dodak

çekimlileriň ýazuw düzgünleri umumy kada eýerdilýär.

107-nji gönükme. Tirkeş sözleri okap, olaryň nähili ýasalandyklaryny jikme-jik anyklaň.

1. Ogul-gyz, ata-ene, gyz-gelin, çäýnek-käse, owlak-guzy, ýorgan-düşek, gap-çanak.

2. İçim-daşym, gidim-gelim, ýakyn-ýat, ýagşy-ýaman, uly-kiçi.

3. Dogan-garyndaş, akyl-huş, sylag-hormat, tertip-düzgün.

4. Suw-puw, nahar-pahar, göle-söle, çörek-pörek, eşek-peşek.

5. Wazzyk-puzzuk, şatyr-şutur, taňk-tuňk, samp-ump.

108-nji gönükme. Tirkeş sözleriň arasynda defis goýup, söz-lemleri göçüriň.

1. Köpden köp salam bolsun, kim men Baýmyradyň dilinden ejeme, Melejä hem ähli dost ýarlara, dogan garyndaşlara. 2. Duşmanyň tizden tiz derbi dagyn edilmegini isleýäriň. 3. Iki ýyl mundan ozal Aman dört ýaşyny dolduryp doldurman, çiriň miriň gözden ýitýärdi. 4. Onuň balajygy menek menek çyrşakly tot tozandy. 5. Gör nähili geň enaýy zat! Oňa golaý golaý seretmezlik mümkünmi? 6. Her bir zady jikme jik bilmek isleýän Aman ýoluň ugrunda daýanyp, her gelip geçene dürli sowal berdi. 7. Ýapraýklar göm gök-de, güller näme üçin gyzgylt? 8. Aman kagyzyň yüzüni egrem bugram çyzyklardan doldurdy.

(B. Kerbabaýew)

109-njy gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyp, tirkeş sözleri ýasaň we ýazyň.

Gije, dost, gara, kyrk, ot, suw, göle, gawun, ýagyş, ýyl, gün, iş, baş, dört, uly, aňry, içeri, owadan, gap.

110-njy gönükme. Sada, goşma, tirkeş sözleri çeper eserlerden tapyp, her birinden baş sanysyny ýazyň.

§ 29. GOŞULMALAR. OLARYŇ GÖRNÜŞLERI

Goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, söz ýasaýjy, söz üýtgediji we kömekçi goşulmalar diýen toparlara bölünýärler.

Sözlere goşulyp, olardan täze bir söz ýa öňki manysyna ýakynrak manyda bolan söz ýasamaga hyzmat edýän goşulmalara söz ýasaýjy goşulma diýilýär.

Meselem: ek – ek-in, dök – dök-ün, uç – uç-gun, bez – bez-gek, maý – maý-gak, gaş – gaş-lak, et – et-lek, iş – iş-le, ýag – ýag-ly, al – al-yş, oňat – oňat-ja, gök – gö-gümtil, demir – demir-çi, barla – barla-g, duz – duz-la, zarp – zarp-çy, ak – ag-ymtyl, üst – üst-ün, tertip – bi-tertup, dogry – nä-dogry, zähmet – zähmet-keş.

Söz ýazaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan sözlere *ýasama* söz diýilýär.

Diliň sözlük sostawyny ösdürmekde söz ýasaýjy goşulmalaryň uly ähmiýeti bardyr.

Söz ýasaýjy goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, asyl ýasaýjylar we dereje ýasaýjylar diýen iki topara bölünýärler.

I. Asyl ýasaýjylar:

Bir hili goşulmalar sözleriň öňünden ýa zyzndan goşulyp, goşulýan sözlerden täze manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: çat-ma, baş-la, iş-le, baş-lyk, iş-lik, oýna-waç, otur-gyç, utan-ç, eýmen-ç, bil-iş, nä-mälim, nä-hak, bi-tertup, taý-gak, bez-gek, al-gy, ber-gi, oýun-jak, büren-jek we ş.m.

II. Dereje ýasaýjylar:

Bu hili ýasaýjy goşulmalar öňki manylaryna ýakyn manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: tam-jagaz, öý-jagaz, oglan-jyk, göle-jik, sarym-tyl, ak-ja, gök-je we ş.m.

111-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň soňlaryna söz ýasaýjy goşulmalar goşup, täze sözler ýasaň we olary sözlemlerde ulanyň.

Suw, ak, ýük, duz, ýürek, ýygym, okuw, kömek, iş, zähmet.

112-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň, soň ýasama sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Zähmet sapagynda okuwçylara guşjagazyň öýüni ýasatdylar.

2. Meniň ejem sagymçy bolup işleýär.

3. Meret aga demirçi ussa.

4. Doktor arassaçylygy barlady.

5. Han aga gaşlak adamdy.

113-nji gönükme. Aşakdaky sözleri göçürüp, olaryň böleklerini nusgadaky ýaly belgiläň. Sözüň ýasalýşy boýunça derňew ediň.

Nusga: bitertipçiligiň, atgulak...

Ekinçilik, gulakhalka, dogruçyl, alyjy, bulutly, otly, sürüji, ýazyjy, nädürs, betnyşan, gyşyn-ýazyn, ýygymçy, tikiñçilik, otsuz-suwsuz, ädikçi, pagtaçy, awçy, degişgen, okuwçy, balçy.

114-nji gönükme. Aşakdaky teksti okap, asyl we dereje ýasaýjy goşulmaly sözleri özbaşdak hatar edip depderiňize ýazyň.

Kömekler posýologa göçüp gelenlerinden soň, bir aýazly gije hem boldy. Öten aňşam Kömek, öz maşgalasy bilen birlikde, oýun görmäge kluba gitdi. Klubda bulardan öňürti gelen tomaşaçylar köpdü. Şatlyk we şagalaňlykdy. Kömek tomaşaçylaryň arasynda öz deň-duş we gürrüňi birigişýän adamlara duş geldi, olar bilen salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy, ondan soň Ogulgerek bilen ikinji hatarda, öz biletleriniň düşen ýerine geçip oturdy.

(N. Saryhanow “Saýlanan eserler”)

115-nji gönükme. Sözleriň haýsysynda çekimlileriň sazlaşygy bozulýar? Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: bimany many

Çilimkeş, bikemall...k, biwepa, betg...manlyk, betmanl...k, betnyşanl...k, beýannama, bimahal, binamaz, binob...t, biperwaýl...k, bitarapl...k, biynsaplyk, edebiýatçy, dilmaçl...k.

116-njy gönükme. Ilki sözüň öňüne goşulma goşulyp ýasalan sözleri, soňra sözüň soňuna, ahrynda bolsa, sözüň öňünden hem zyndan goşulma goşulyp ýasalan sözleri nusgadaky ýaly göçüriň.

Nusga: betnyşan nyşan

Bimaza, biedep, ýigdekçi, ýigrenji, biabraýlyk, bigelşik, öwüşgin, bigaýratlyk, namartlyk, bidüzgünçilik, ýyladyş, ýygymçy, bikar, binika, nebela, niýetlenen, netijesiz, päkizelemek, päkizeçilik, pälwanlyk, serhetdeş.

§ 30. SÖZ ÜÝTGEDIJI GOŞULMALAR

Sözlemde sözleri baglanyşdyrmaklyga hyzmat edýän goşulmalara söz üýtgediji goşulmalar diýilýär.

Meselem: ýoldaş-ýoldaşym, depder-depderim, sagat-sagadyňyz, elek-elegiňiz, Jeren-Jerrende, Ata-Atanyň, al-aldyk, gel-geldik, ýaz-ýazmaýaryn, çyz-çyzýarys, oka-okajak, işle-işlejek, bar-bardyň, düz-düzüň, aç-açdy, iç-içdik.

117-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürüp, söz üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Käte boş wagtlarymyz goňşular bolup, baý, zeýrenişýäs-ä. Kimdendir öýdýäňiz? Elbetde, ýalta Gurbandan. Portfel aga Gurban barada bize göräde köp bilýär. Ol Gurbana magazinde gabat gelipdir. Bir göreniňden adamyň nähilidigini bilip bolýamy näme? Portfel aga-da şol gezek Gurban bilen bile gaýdyberipdir. Gaýdanyna indi puşman edýär. Mekdepde Portfel aganyň beýleki Portfeller bilen utanjyndan müzzerilip, zordan salamlaşaýşyny bir görsediňiz:

– Salam, şepe!

- Salam!
- Hallar niçik?
- Juda erbet!
- O ne beýle?!

– “Ikilik” depderleri görtermekden, Gurban futbol oýnanda derweze ýerine durmakdan, öýde çem gelen ýerde ýatmakdan halys boldum. (*Hemra Şirow “Jadygöýüň ýolkasy”*)

118-nji gönükme. Sözlemleri okaň we olaryň gurluşlaryny aşakdaky grafada görkeziň.

Watanymyz, ýazyjylarymyz, balykçylarymyz, awçynyň, ussaçylykda, traktorçynyň, sagymçylar, öýjagaz, ýaşlykdan, okuwçylarymyz, ekerançylygymyz, parahatçylygymyz, turşumtyk.

Sözleriň asly	Asyl ýasaýjy goşulma	Dereje ýasaýjy goşulma	Üýtgediji goşulma
Watan	–	–	ymyz
Sagym	çy	–	lar
Öý	–	jagaz	–

119-njy gönükme. Sözlemleri göçüriň. Soňra üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir, ýasaýjy goşulmalaryň aşagyna hem iki çyzyk çyzyň.

Biz başinji synpda okaýarys. Biziň synpymyzyň okuwçylary örän edepli. Olar mugallymlaryň tabşyryklaryny hemişe öz wagtynda ýerine ýetirýärler. Okuwçylar sapaklaryndan dörtlük, başlik bahalar alyp okaýarlar. Biziň aramyzda sapaklaryna ýetişmeýän okuwçy ýok.

§ 31. KÖMEKÇI GOŞULMALAR

Kömekçi goşulmalar sözler bilen birlikde ulanylyp, basymy kabul etmeýärler.

Meselem: Oraz-**a**, men-**ä**, al-**da**, sen-**de** we ş.m.

120-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň, soň kömekçi goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Gyşyň sowuk gelişi ýaly, tomsuň-da yssy boljagy eýýämden mälim boldy. Käwagt çalaja uka gitseň, düýşünde suw görerdiň. Onuň akyly-da çaşdy.

Han gülkiniň arasy bilen:

– Bu gaty batyr görünyär-le, how! – diýdi.

(B. Seýtäkow “Doganlar” II tom)

– Bagyşlaň, gaharymyz gelmezçe däl.

Birinjiden-ä, ýoluň ýadawlygy. Ikinjiden, siz gargalar, ýaşan höwürtgeleriňizi gideniňizde tämizläp gitmelidir öýdeňzok.

121-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, soň ýasaýjy, üýtgediji we kömekçi goşulmalary aýdyp beriň.

– Ine, ýalanyňda tutuldyň duruberdiň. Sen ak däl-de, çal ahyryn! Ýa-da meniň gözlerim kütelişip ýörmikä?! – diýip, hüwi jedele goşuldy.

Siz gyşyna uklaýaňyz, öýňüzdenem çykaňzok, merhemetli hüwi!

– Ol meniň öz işim! – diýip, hüwi towşanyň sözünü böl-di.

– Men gyşyna tüýümi täzeleýän – ak eşikde gezýän!

– Tüýüňi täzelemäge gurbuň çatýan bolsa, git-de almany bazardan satyn al! Biz-ä ömürboýy

gydyrdansagam, tüýümizi täzeläp bilemzok. Şol bir eşiğimiz – diýip, hüwi sowukganlyk bilen jogap berdi:

– Onsoňam, ýabany alma gündüzine garaşyk etmegiň asla zerurlygy ýok! Hiç kim oňa jahan ýagtyka degip biljek däl! Hemmelere görnüp dur! Gijesine welin, kes, çap, köki bilen köwläp git, görüňjek gümany ýok! Şonuň üçinem oňa gije esewan edilmegi zerurdy. Men oňa düşünişip, gijelerine garawulçylyk etdim.

122-nji gönükme. Çeper eserlerden kömekçi goşulmalara degişli 5 sany sözlem tapyp ýazyň.

§ 32. GOŞULMALARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşulmalar özleriniň degişli sözlerine goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: okuw**çy**, otur**gyç**, oka**ýar**, bil**ýär**, Maral**da**, Jeren**den** we ş.m.

2. Goşulmalar inçelik we ýogynlyk singarmozizm düzgünlerine boýun egdirilip ýazylýarlar.

Meselem: Oraz**da**, Durdy**da**, ald**ym**, geld**im** we ş.m.

3. **-dar, -jagaz, -hana, -nama, -baz, -hor, -keş, -gär, -kär, -waç, -wan, -bi, -nä** ýaly ýasaýjy goşulmalar ýogyn hem inçe sözlere şol duruşlaryna goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: al**gydar**, gyz**jagaz**, ö**yjagaz**, çay**hana**, kesel**hana**, arabake**ş**, jogap**kär**, düye**keş**, çay**hor**, iş**gär**, saýaw**an**, **nä**belli, **nä**dogry, **bi**maza, günä**kär**, **bi**tertip we başgalar.

4. Inçe we ýogyn çekimlileriň garyşyk bogunly sözleriň iň soňky bognuna esaslanyp, degişli goşulma goşulýar.

Meselem: söwdagär, magazin – magazin**çi**, kitap – kitap**ça**, golmak – golmak**ça** we başgalar.

5. Sözüň öňünden gelip, täze söz ýasaýan **bi**, **nä** – aşakdaky manyda gelende goşulyp ýazylýar.

Meselem: **bid**üzgünçilik, **nä**dogry, **näm**älim, **bi**edep, **bi**maza we başgalar. **Bi**–goşulmasy çekimli ses bilen başlanýan sözlere goşulanda, goşulma bilen goşulýan sözüň arasynda **ý** sesi eşidilýär, emma ýazuwda ol sözleriň asyl görnüşi saklanyp ýazylýar.

Meselem: biýagyry däl **bi**agyry, biýedep däl **bi**edep...

6. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulma goşulanda, ikinji bogundaky gysga eşidilýän dar çekimlileriň (**y**, **i**) ýerine degişli dodak çekimlileri ýazylýarlar.

Meselem: süzgü**ç**, güllü**k**, otlu**k**, güýzlü**k**, çoy – çoy**un**, oý – oýlu**k**, dost**um**, bolu**ň**, gülü**ň**, turs**un**, görs**ün**, süýji – süýjü**mtik** we ş.m.

7. Soňy “**z**, **l**, **n**, **r**, **ş**, **s**” sesleri bilen gutarýan iki bogunly asyl we ýasama sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, umumy düzgüne laýyklykda olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylýarlar.

Meselem: gurul – gurluşyk, alyş – alşar, öwüň – öwnüp, nebis – nebsewür, agyz – agza...

8. Ahyry dymyk “**k**, **p**, **t**, **ç**” sese gutaran sözlere çekimli bilen başlanýan goşulmalar guşu-

landa, olar aýyk “**g, b, d, j**” seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: aýt – aýdyjy, güýç – güýji, kitap – kitaby, polat – polady...

123-nji gönükme. Görkezilen goşulmalaryň goşulýan sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň.

bi – bidüzgün, ...	-hana – kitaphana, ...
nä – nädürs, ...	-nama – talapnama, ...
-ana – nurana, ...	-paraz – watanparaz, ...
-waç – ýelpewaç, ...	-hor – süýthor, ...
-dar – maldar, ...	-jagaz – öýjagaz, ...
-keş – arabakeş, ...	-gär – halasgär, ...
-kär – medetkär, ...	

124-nji gönükme. Sözlere nähili goşulmalar goşulandygyny biliň we olaryň ýazuw düzgünlerini ýadyňyza düşürüp, depderiňize ýazyň. Soňra ol sözlere özüňizden düzyän sözlemleriňizde ulanyň.

Biçäre keyik, biedep oglan, betpäl adamda, nämälim ýol, bisyrat köpek, nädogry mysal, betgylyk haýwan, betbagt ynsan, betnyşan görnüş, biderek alada, biagyr ýoldaş, bidöwlet goja, bihasap söz, betguman ýigit, betniýetli goňsy.

125-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri göçürüp ýazyň. Inçe we ýogyn singarmonizm düzgünine eýermän ýazylan goşulmaly sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Araz başinji daýhan oba hojalygynyň arabakeşi bolup işleýär. Ol özüniň işine jogapkärli göz bilen garap, gündelik işini artygy bilen ýerine ýetirýär.

2. Natanyş adam närazy ýaly düýekeşiň ýüzüne seretdi. Düýekeş onuň üçin bimaza-da bolmady, sebäbi ol hilegärlikden bihabardy. Natanyş, bideplik etmän, talapkärlik bilen ýene oňa ýüzlendi. Men beýannamada watançylyk, erkana durmuş hakynda köp ýazdym.

126-njy gönükme. Aşakdaky sözlerde köp nokadyň ýerine degişli harplary goýup, sözlem içinde ulanyň.

Onl...k, buzs...z, üz...k, ýüz...nde, ots...z, görg...r, boý...ny, ýol...myz, düzg...n, üst...nde, üst...nlik, guý...dan, ço...ndy, ýol...k.

127-nji gönükme. Sözlemleri okaň we gara ýazylan sözleri saýlap ýazyň. Soňra olara nähili goşulmalar goşulandygyny biliň hem olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Oba hojalyk **kärhanalarynda** ullanylan **ýelpewaçlar** bar. Narbaý aga **arabakeşlik** edýärdi. Çagalar **öýjagaz** ýasaýarlar. Gözel eje gyzlarynyň terbiýesine **jogapkärli** seredýär. Mekdebiň golaýynda **keselhana** ýerleşýär. Kakam geým serer ýaly **germewaç** ýasady. Azat ogly Kakajana **kiçijik piljagaz** alyp berdi. Maýsa eken **güljagazlarynyň** düýbüni ýumşadýar.

Sözleriň fonetik taýdan derňewi

Nusga: **Watan**

W – çekimsiz, açyk çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

T – çekimsiz, dymyk çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

N – çekimsiz, açyk çekimsiz, sonarly.

§ 33. SÖZ TOPARLARY

Sözler özleriniň aňladýan manylaryna we edýän hyzmatlaryna garap, aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler.

Özbaşdak many aňladýan söz toparlary:

1. At (*oglan, ekin, goýun, galam we ş.m.*)
2. Sypat (*ak, gök, giň, ýagşy, kiçi we ş.m.*)
3. San (*üç, on, birinji, ýüz we ş.m.*)
4. Çalyşma (*men, sen, biz, olar, birnäçe, kim, haýsy we ş.m.*)
5. Işlik (*al, bil, oka, işle we ş.m.*)
6. Hal (*ir, giç, tiz, häzir, hemişe, hökman we ş.m.*)

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary:

1. Baglaýjy kömekçiler (*we, hem, welin, emma we ş.m.*)
 2. Sözsoňy kömekçiler (*üçin, ötri, görä, kimin we ş.m.*)
 3. Ümlükler (*ah, wah, wiý we ş.m.*)
- Şeýlelik bilen türkmen dilinde söz toparlary, esasan 9 hili bolýarlar.

128-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine sözleriň soraglaryny tapyň we olary bilelikde depderiňize ýazyp, sözleriň haýsy söz toparlaryna degişlidiklerini aýdyň.

...ak	...altyn	...birinji	...başýyllyk
...semiz	...goýun	...ikinji	...oktýabr
...owadan	...haly	...ýüz	...manat
...ökde	...ýygymçy	...onunjy	...bölüm
...işeňňir	...işçi	...otuz	...okuwçy

...edepli ...okuwçy ...onbaş ...depder
...gyzyl ...baýdak ...başinji ...synp

129-njy gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Şamuhammet, ak, baş, olar, gitjek, ir.

130-njy gönükme. Mekdep jaýyňzy ýa-da tebigaty teswirläp özüňizden tekst düzüp ýazyň.

§ 34. ATLAR

Tebigatda bar bolan ähli predmetleriň – zadyň hersiniň öz ady bar.

Meselem: adam, howa, bag, suw, kitap, galam, daş, ýyldyz, ösümlük, haýwan, iýmit, geým, jaý, gural, maşyn ...

Bularyň her haýsy aýry-aýry predmet – zat emma “**uky, güýç, aýdym, saz, göreş, ýagşylyk...**” ýaly ençeme sözleriň manysynda anyk material predmet ýok. Ýöne bularda pretmetlik alamatlar, predmetleşmek ýaly many bar. Bular – predmetleşen atlar.

Pretmeti ýa-da predmetleşen düşüňjani aňladýan sözlere at diýilýär.

Atlar **kim?, näme?, nire?** diýen soraglara jogap bolýarlar. Adam atlary, familiýalary, onuň kärini, jynsyny, garyndaşlygyny bildirýän atlar **kim?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: Kümüş – kim?, mugallym – kim?, Abaýew – kim?, oglan – kim?, gyz – kim?, çopan – kim?, ussa – kim? ...

Ýurt, şäher, oba umuman orny aňladýan atlar, esasan, **nire?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: Daşkent – nire?, oba – nire?, Buhara – nire?, Urgenç – nire?, gündogar – nire?, ileri – nire?

Galan predmeti we predmetleşen düşünjäni aňladýan atlaryň hemmesi: ösümlikleriň, haýwanlaryň, mör-möjekleriň, gurallaryň, enjamlaryň ... atlary **näme?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: gowaça – näme?, pagta – näme?, günebakar – näme?, gawun – näme?, serçe – näme?, pil – näme?, goýun – näme? we başgalar.

131-nji gönükme. Sözleri okaň we ilki predmeti bildirýän, soňra düşüňjeleri aňladýan atlary göçüriň. Ýazan atlaryňyz haýsy soraglara jogap bolýarlar?

Yurt, Watan, çöl, keyik, talyp, okuwçy, at, okuw, gürrüň, özbaşdaklyk, gürrüň, kitap, eşik, millet, halk, düşünje, pikir, ynsap, halallyk, ynsanperwerlik, baýlyk, pagta, bugdaý, gyrmança, sylaşyk.

132-nji gönükme. Nokatlaryň deregine degişli atlary ýazyň hem olaryň nähili soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Adam atlary: Bahar, okuwçy, daýy...

Ösümlikler we haýwan atlary: sygyr, gül...

Guşlar we mör-möjek atlary: garlawaç, gurçuk...

Ýer-ýurt atlary: Özbekistan, gündogar...

Zat atlary: haly, kitap...

Tebigy hadysalar baradaky atlar: ýel, ýagyş...

Gymyldy-hereket baradaky atlar: işlemek, ylgamak...

Zadyň hili we aýrartynlygy baradaky atlar:
owadanlyk, edeplilik...

Dürli ýagdaý hem gatnaşyk baradaky atlar:
dostluk, şadyýanlyk...

133-nji gönükme. Sözleri okaň we nokatlaryň ýerine atlaryň jogap bolýan soraglaryny goýup, göçürüp ýazyň.

Seýitnazar – kim?	düýe – ...	Nukus – ...
lukman – ...	agaç – näme?	Hojaili – ...
Akjagül – ...	maşyn – ...	Amyderýa – ...
işçi – ...	kişmiş – ...	Gündogar – ...
pagtaçy – ...	derýa – ...	demirgazyk – ...
fermer – ...	köl – ...	ileri – ...

134-nji gönükme. Bu atlaryň nähili soraglara jogap bolýandy-gyny aýdyň. Soňra olaryň jogap bolýan soraglaryny hem ýaý içinde ýazyp görkeziň.

Aýgül (...?), Aşyrowa (...?), talyp (...?), Kamalak (...?), direktor (...?), inžener (...?), gurluşykçy (...?), menedžer (...?)

Odun (...?), aýdym (...?), erteki (...?), goşgy (...?), fabrik (...?), ygal (...?), ýaprak (...?), erik (...?)

Gündogar (...?), Biruny (...?), Bagýap (...?), Bezirgen (...?), Pagtabat (...?), Gyzylgum (...?), gaýra (...?)

135-nji gönükme. Özünizden “kim?” diýen soraga degişli 5, “näme?” diýen soraga degişli hem 5 sany at tapyp, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

§ 35. ATLARYŇ GURLUŞY

Atlar gurulyşy boýunça özara tapawutlanýarlar. Birnäçe atlar bir sözden, başga birnäçesi iki we ondan köp sözden ybarap bolýarlar.

Meselem: “bag” – bir sözden, “kyrkbogun” – iki sözden (kyrk hem bogun), “kellebaşayak” – üç sözden (kelle, baş, ayak).

Bir sözden bolan atlara sada atlar, iki we ondan köp sözden düzülen atlara goşma atlar diýilýär.

Sada atlar gurulyşy boýunça iki hili bolýar: asyl atlar we ýasama atlar.

Mysal üçin, “**oba, dag, suw, kömür, demir, gowaça, pagta, bugdaý, çörek**” ýaly atlar asyl atlardyr. Sebäbi olara hiç hili ýasaýjy goşulma goşulmandyr. Şonuň üçin ol atlary böleklere bölmek mümkin däl. Eger-de, zoraýakdan böleklere böläýeniňde hem, olaryň hiç bir bölegi many aňlatmaýar. Ine, şeýle atlar asyl atlardyr.

Ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen emele gelen atlar ýasama atlardyr.

Meselem: işçi, suwçy, demirçi, okuwçy, işlik, alyjy, Begenç, Çapyk, Bäşim, düwünçek, tamjagaz... we ş. m.

Bu atlaryň soňuna goşulan ýasaýjy goşulmalary aýranyňda-da, söz başdaky manysyny saklaýar:

iş-çi, suw-çy, demir-çi, okuw-çy, iş-lik, al-yjy, begen-ç, çap-yk, Bäş-im, düw-ünçek, tam-jagaz.

Goşma atlar hem ýasama atlara degişlidir.

136-njy gönükme. Sözlerden ilki sada soňra goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Günebakar ýagy, kyrkgünlük gawun, mekgejöwen palajy, palaw kädi, haýwan kädi, nan kädi, bal kädi, daş kädi, süýji gülaby, terbaş üzümi, gelinbarmak üzümi, bişen garaly, garaly, erik.

Mugallym,	Amanmyrat, Nurmuhammet.
Işçi,	Gurbanjemal, Arazgül.
Fermer	Muhammet, Çary.
Brigadir	Ýazly.
Şofýor	Arazbaý.
Çoluk	Gurbanmuhammet.

137-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden ilki asyl, soňra ýasama atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Galam, depder, kitap, mekdep, suwçy, semiz baggoýun, kepjebaş ýylan, toklutaý, ýaşylbaş ördek, ýaşuly sürüji, traktorçy, bugdaý, arpa, däne, çopan, çoluk, goýun, geçi, sygyr, sagymçy, ýygymçy, okyjy, okuwçy, pagta, pagtaçy, işçi, başlyk, orunbasar, ýoldaş, ýolbaşçy, hasyl, pasyl, ýagyş, gyş, ýaz, tomus, güýz, ýazlyk, güýzlük.

138-nji gönükme. Aşakdakylardan ýasama sada atlary we goşma atlary ýasap, depderiňize ýazyň.

Gül..., çay..., iş..., suw..., el..., ot..., çöp..., ýol..., al..., at..., düz..., ýüz...,

Elguş, geçi..., düýe..., gara..., baý..., toty..., humaý....

Kyrkgünlük, ...bogun, ...garyn, ...aýak.

Atageldi, ...geldi, ...geldi, ...geldi.

Ejegül, Ýaz..., Juma..., Baýram..., Alma..., Gurban..., Täze..., Aman..., Durdy..., Bibi..., Bagda..., Orun....

139-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Sada atlaryň aşagyny bir, goşma atlaryň aşagyna iki çzyyk çzyyň. Olaryň asyl ýa-da ýasama atdyklaryny düşüňdiriň.

Biziň fermer hojalygymyzda bugdaý, gowaça, günebakar, mekgejöwen ýaly ekinler ösdürilip ýetişdirilýär. Ejem maňa Bagtygülüň gülýakasyna meňzeş gülýaka alyp bererdi. Amyderýanyň ýakasynda ak guşlar örän köpdi.

§ 36. HAS WE JYNS ATLAR

Atlar iki topara bölünýärler: **Has atlar** we **jyns atlar**.

Bir jynsdan bolan predmeti aňladýan atlardan tapawutlandyrmak üçin dakylýan atlara has atlar diýilýär.

Meselem: Tahýadaş, Özbekistan, Nowaýy, Buhara, Samarkant, Hywa, Nöküs, Horezm, Kelteminar obasy....

Has atlar sözlemiň niresinde gelseler-de, olar baş harp bilen ýazylýarlar.

Meselem: Daşkent, Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgyzystan, Moskwa, Amannepesow köçesi, Kaspi (deňzi), Akbaý, Meleguş...

Has atlary esasan adam atlaryndan, familiýalardan, derýa-deňiz, bag, ýurt, şäher, respublika, ýer bölekleri... ýaly geografik we administratiw – territorial atlardan: Gün, Ýer, Aý... ýaly astronomik atlardan: gazet-žurnallara, zawod-fabriklere, kärhanalara, kitaplara, eserlere, haýwanlara, köçelere, obalara, posýoloklara, raýonlara we şuňa meňzeşlere dakylan atlardan bolýarlar.

Bir jynsdan bolan predmeti, düşüňjäni aňladýan atlara jyns atlar diýilýär.

Meselem: suw, dag, goýun, serçe, haýwan, bag, stol, parta, oba, adam...

140-njy gönükme. Sözleri okaň. Olaryň nähili atlardygyny bilip, ilki has, soňra jyns atlary saýlap ýazyň.

Ata Seyidow, oba, mekdep, kitap, okuwçy, depder, partiýa, Biruny, Syrderýa, kanal, elektrostansiýa, gurluşykçy, Gülsenem, zawod, žurnal, fabrik, gazet, Gülşirin.

141-nji gönükme. Aşakdaky bölejikleri depderiňize göçürüp, soň jyns atlaryň aşagyna bir çyzyk, has atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bu wagt Döwletmämmet molla ojakda ýanýan oduň ýşygyna gözünüň kökünü gyryp, kitaba seredip oturdy. Onuň gapdalynda Firdöwsiniň “Şanama” kitaby, Nyzamynyň, Nowaýynyň, Fuzulynyň, Rudakiniň, Nesiminiň diwanlary ýatyrdylar. Zübeýda ojagyň beýleki tarapynda oturyp, oduň ýşygyna tikin tikýärdi.

(T. Taganow “Dürler hazynasy”)

Şol günüň ertesi ir bilen Batyr Söltigi gözläp tapdy. Ol düýn Artygy Sülgün kempiriň öýünden alyp gaýdanlarynda, onuň bilen sözleşip bilmändi. Söltük düýn

– Muny kim bu ýere getirdi? – diýip, beren soragyna diňe:

– Men-ä tanamadym – diýip jogap beripdi.

(K. Jumaýew “Ony Artyk tanaýar”)

142-nji gönükme. Sözleri okaň we deňeşdiriň. Soňra jyns atlary göçüriň.

Angren – şäheri, Mekan – gazeti, Meret – çopan, Jahan – tikiñçi, Nurgeldi – agronom, Maksat – wraç, Annabaýram – direktor, Maral – ýygymçy, Gözel – dokmaçy, Bagýap – obasy, Ýuwaş – okean, Jemal – sagymçy, Döwran – mugallym, Emine – terbiýeçi, Hemra – bagşy.

§ 37. HAS WE JYNS ATLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNLERI

Has atlar sözlemiň niresinde gelseler-de, olaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Andijan, Fergana, Almalyk, Angren, Zerewşan, Uçguduk, Jizzah, Sarymaý, Garadag, Dordepel, Akbilek, Pamir dagy, Gyzgiden kanaly, Abajan Durdyýew obasy, Kombaýn.

Söz ýasaýjy goşulmalary kabul edip, has atlygyny ýitiren sözler setir harplary bilen ýazylýarlar.

Meselem: andijanly, ferganally, kombaýnçy.

Emma has atlaryň soňuna **-syz, -siz, -suz, -süz, -daky, -däki, -lar, -ler** goşulmalary goşulanda, has atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Daýançsyz, Buharadaky, Bazarbaýlar we ş. m.

Gazet-žurnallara, kino-teatrlara, zawod-fabriklere, kitaplara, eserlere, fermerlere we şuňa meňzeşlere dakylan atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylyp, tutuş at goşadyrnagyň içine alnyp ýazylýar.

Meselem: “Ýetginjek” gazetini, “Gunça”, “Gulhan” žurnallary, “Gyzylgum” obasy...

Adam ady dakylan kärhanalaryň we şuňa meňzeşleriň atlarynyň yzyndan “**adyndaky**” söz getirilýär, hem dakylan at goşadyrnak içine alynman ýazylýar.

Meselem: Berdak adyndaky uniwersitet. Anagylyç Adakgaýew adyndaky daýhan birleşmesi, Gurbandurdy Zelili adyndaky umumy bilim berýän orta mekdep.

Geografik we administratiw – territorial atlaryň: ýer bölekleriniň, ýurtlaryň, respublikalaryň, welaýatlaryň, şäherleriň, raýonlaryň, obalaryň, posýoloklaryň, köçeleriň, daglaryň... ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Ýewropa, Hytaý, Türkiýe, Çehoslowakiýa, Özbekistan, Garagalpagystan, Daşkent welaýaty, Tahýataş şäheri, Balkan dagy.

Astronomik atlar. Gün, Ýer, Aý, Mars, Ýedi-gen... ilki harpy baş harp bilen ýazylýarlar. Bular has at bolup gelmedik wagtynda, setir harpy bilen ýazylýarlar: şu gün, gije-gündiz, aýyň aýagy...

143-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemlerden söz ýasaýjy goşulmalaryny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Golaýda mekdebimize daşkentli myhmanlar geldi. 2. Bütün dünýä ýaşlary terrorizme garşy. 3. Hatar kombaýnlar bugdaý hasylyny ormaga başladylar. 4. Biz mugallymsyz hiç ýere gezelenje gitmeris. 5. Meniň jigim gülçülik kružogyna gatnaşýar. 6. Meňli we Yhlas Abajan Durdiýew obasynda ýaşaýar.

144-nji gönükme. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap beriň.

Adyň kim?

Familiýaň kim?

Haýsy raýondan?

Haýsy posýolokdan?

Haýsy obadan?

Haýsy köçeden?

145-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazmagy ýadyňyzdan çykarmaň.

Almalyk, angren, nowaýy, andijan, fergana, daşkent ýaly şäherlerde we beýleki ýerlerde howa kükürtwodod, azot, fednol, ammiak we beýlekiler bilen zäherlenendir. Almalyk we fergana has-da hapa howaly şäherler bolup durýarlar. Oba hojalygynda zäherli himiki maddalaryň ulanylmagy hem ekologiki ýagdaýy ýaramazlaşdyrýar.

Atlaryň golaýyndaky amyderýanyň aşaky akymynda, gyzylordada howa her hili duzlar, tozan, zyýanly himiki maddalar bilen hapalanandyr. (*Özbekistanyň geografiýasy*)

146-njy gönükme. Köp nokatlaryň ýerine atlary ýazyň. Soňra has atlaryň aşagyny çyzyň.

Biz ...obasynda ýaşaýarys. Biziň golaýymyзда ...diýen obalar (posýoloklar) bar. Biziň obamyzyň ady Meniň dostum ... obasynda ýaşaýar. Olaryň obasynda ... diýen köçeler bar. Olaryň obasy ... şähere golaý.

147-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazyp, jyns atlaryň aşagyny çyzyň.

Goşulyp toýly, güljemal	Selmeleriň arasyna –
Oba çagalary bile,	Torbalaryna salardylar.
Selme ýygмага giderdi,	Günortan düşläp bir ýerde,
Uzadaky ymgyr çöle.	Oda kömelek goýýarlar.
Eger kömelek tapsalar,	Bir topar aç çagajyklar,
Begenip tiz alardylar.	Kömelek duzlap iýýärler.

(Ç. Aşyrow “Çagalar” III bölüm)

§ 38. ATLARYŇ ÝASALYŞLARY WE ÝAZUW DÜZGÜNI

Atlar asyl ýasaýjy goşulmalar arkaly atlardan, sypatlardan, sanlardan, işliklerden ýasalýarlar.

Asyl ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan atlara ýasama atlar diýilýär.

Atlaryň atlardan ýasalýşy.

Atlardan at ýasaýan goşulmalar goşulan sözüniň öňki manysyny özgerdip, ondan täze manyly ady emele getirýär.

Meselem: dükan-**çy**, gyjak-**çy**, iş-**çi**, tikin-**çi**, kitap-**ça**, Anna-**ly**, syr-**daş**, adam-**çylyk**, ilçi-**lik** ...

Bu goşulmalar, esasan, şulardyr:

-çy, -çi: balyk-çy, pagta-çy, ädik-çi....

-ça, -çe: ýorgan-ça, düşek-çe, temen-çe...

-ly, -li: Kaka-ly, Dür-li, Pür-li...

-daş, -deş: syr-daş, oba-daş, ýürek-deş ...

-çylyk, -çilik, -çuluk, -çülik: adam-çylyk, öý-çülik, guş-çulyk...

-ystan, -istan: Täjig-istan, Özbeg-istan...

-kär, -gär: hyzmat-kär, söwda-gär...

- hor:** süýt-hor, mugt-hor...
- keş:** zähmet-keş, araba-keş...
- ban, -man:** bag-ban, saray-man...
- dar:** algy-dar, bergi-dar...

148-nji gönükme. Sözleri okaň we ýasama atlary saýlaň. Soňra olaryň asyl sözi bilen goşulmasynyň arasynda kese çyzyk goýup, depderiňize ýazyň.

1. Çemen ökde tikiňçi. 2. Jigimiň dokan halyçasyna göreniň gözi gidýär. 3. Dürli mekdebimizde iň ökde okuwçylaryň biri. 4. Okuwçylaryň iň ýakyn syrdaşy onuň mugallymlarydyr. 5. Adamkärçilik ynsanlaryň iň gowy sypatlarynyň biridir. 6. Özbegistan, Gazagystan, Türkmenistan ... ýurtlary dostlukly aragatnaşygy saklaýarlar. 7. Söwdagärler ýüklerini ýerleşdirýärler. 8. Gadym döwürde bir süýthor baý bar eken. 9. Ýurdumyzyň zähmetkeşleri bol galla hasylyny aldylar. 10. Men telewizorda “Bagban” kinofilmini gördüm.

149-njy gönükme. Görkezilen goşulmalary kabul edýän atlary özüňizden tapyp, atlardan atlar ýasaň we olary depderiňize ýazyň.

- çy, -çi – işçi, ..., ..., ...
- çylyk, -çilik – pagtaçylyk, ..., ..., ...
- ly, -li – Ataly, ..., ..., ...
- kär, -gär – hyzmatkär, ..., ..., ...
- daş, -deş – ýoldaş, ..., ..., ...
- ça, -çe – pilçe, ..., ..., ...
- çulyk, -çülik – guşçulyk, ..., ..., ...
- ystan, -istan – Gyrgyzystan, ..., ..., ...
- hor, -keş – çayhor, ..., ..., ...
- izm, -dar –

150-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Ýasaýjy goşulmalary kabul eden ýasama atlaryň aşagyny çyzyň.

Özbeqistan watanymyz indi gülüstan. Özbeqistan pagtaçylyk, ekerançylyk, maldarçylyk, ýüpekçilik mekanyna öwrüldi. Her bir işgär: işçi, nebitçi, gurluşykçy, maldar ýokary önüm ugrunda göreşýär. Watanymyzyň ähli halky terrorism howpuna garşy.

Gyrgyzystan, Gazagystan, Täjigistan, Azerbeýjan respublikalary “ak altyn” öndürýän respublikalardyr.

151-nji gönükme. Aşakdaky sözlere söz ýasaýjy goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Watan, küýze, gül, saraý, bagban, senet, araba, maldar.

§ 39. ATLARYŇ SYPATLARDAN, SANLARDAN, ÇALYŞMALARDAN WE SES GÖRKEZÝÄN SÖZLERDEN ÝASALYŞLARY

Sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan atlaryň ýasalmagy üçin, esasan, “**-lyk, -lik, -luk, -lük**” goşulmalary hyzmat edýär.

Meselem:

Sypatlardan: garaşsyz-lyk – garaşsyzlyk, ýagşy-lyk – ýagşylyk, bol-luk – bolluk, köl-lük – köllük, inçe-lik – inçelik...

Sanlardan: Üç-lük – üçlük, baş-lik – başlik, alty-lyk – altylyk, on-luk – onluk...

Çalyşmalardan: men-lik – menlik, sen-lik – senlik, ol-luk – olluk, öz-lük – özlük...

Ses görkezýän sözlerden atlaryň ýasalmagy üçin “**-dy, -di, -yldy, -ildi, uldy, -üldi**” ýaly goşulmalar hyzmat edýär.

Meselem:

-dy, -di: pasyr-dy – pasyrdy, kikir-di – kikirdi, şaggyl-dy – şaggyldy, güpür-di – güpürdi, tapyr-dy – tapyrdy,

-yldy, -ildi: hyzz-yldy – hyzzyldy, iňň-ildi – iňňildi, ýylyp-yldy – ýylypyldy...

-uldy, -üldi: horr-uldy – horruldy, güww-üldi – güwwüldi...

Görşümüz ýaly, bu goşulmalaryň bir bogunly söze goşulanlary goşulan sözüniň soňky çekimsizini goşalandyrýar. Bular aýdylanda-da, ýazylanda-da şolar ýaly goşalandyrylyp aýdylýarlar we ýazylýarlar.

“Horkuldy, tarpyldy, şarkyldy, parkyldy...” kimin sözlerde çekimsiz sesler öňdäki ýaly goşalanmaýarlar.

Içinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulýan goşulmalarymyzyň dodak çekimlisi bolanlary goşulýar we olar umumy kada laýyklykda ýazylýarlar.

152-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň we ýasama atlary tapyp, olaryň ýasalyşlaryny dilden derňew ediň.

1. Garaşsyzlyk diýarymyza täze ösüş ýoluny açdy. 2. Döwletimiz özbaşdaklygyny alandan soň, dünýäniň köp ýurtlary bilen özara hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 3. Sapa ömrüni çölde geçirse-de, ýakyndan eşidilen haşşyldy onuň inini jümşüldetdi. Ýogsam öňler ýekegapanyň horruldysyndanam, dag ýolbarsynyň arryldysyndanam çekinip durmazdy. 4. Çekirtgeleriň jyryldysy, hozanaklaryň hozzuldysy özboluşly mukamy ýatladyr.

153-nji gönükme. Özüňizden sypatlardan ýasalan 5 sany, sanlardan ýasalan 5 sany, çalyşmalardan ýasalan 5 sany ýasama atlary tapyň we olary sözlem içinde ulanyň.

154-nji gönükme. Sözleri ýazanyňyzda asyl söz bilen goşulmanyň arasyna kese çyzyk goýup ýazyň. Haýsy sözden haýsy sözün ýasalýandygyny biliň.

1. Egrilik, dogrulyk, ýagşylyk, aklyk, arassalyk, şorluk, gürlük, ýamanlyk, garalyk, jögülik, horluk, gurulyk.

2. Üçlük, dördlük, başlik, onluk, ýüzlük, müňlük.

3. Menlik, senlik, bizlik, özlük, näçelik, haçanlyk, kimlik.

155-nji gönükme. Aşakdakylaryň garşylykly manysyny aňladýan sözleri tapyň. Soňra şol sözler bilen birlikde bulary depderiňize ýazyň.

Mertlik - ..., ýagşylyk - ..., aklyk - ..., halypalyk - ..., selçeňlik - ..., egrilik - ..., ýalpaklyk - ..., işeňňirlik - ..., peslik - ..., gytlyk - ..., meslik -

156-njy gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň we ýazyň, sanlardan atlaryň ýasalýşyna üns beriň we aşagyny çyzyň.

1. Biziň synpymyzda dördlük, başlik, bahalar bilen okaýan okuwçylar kän.

2. Olar üçlük, ikilik bilen okaýan okuwçylara kömek berýärler.

3. Ýolagçylar onluk awtobusa mündüler.

4. Gagalar ýedi günlük Samarkant şäherine gezelenje gitdiler.

§ 40. ATLARYŇ IŞLIKLERDEN ÝASALYŞY

Asyl ýasaýjy goşulmalar arkaly işliklerden örän köp atlar ýasalýarlar. Bu atlar many taýyndan, esasan, iş hereket adyny, orny, iş gurallaryny, işi durmuşa geçirýän şahsy we başga düşüňjani aňladýarlar. İşliklerden at ýasaýan goşulmalar şulardyr:

-gy, -gi: ur-gy – urgy, al-gy – algy, ber-gi – bergi...

-yş, -iş, -uş, -üş: ek-iş – ekiş, ut-uş – utuş, ýar-yş – ýaryş...

-ýyş, -ýiş: oka-ýyş – okaýyş, ýaşa-ýyş – ýaşaýyş, işle-ýiş – işleýiş...

-uw, -üw, -w: ýaz-uw – ýazuw, düz-üw – düzüw, saýla-w – saýlaw, aýla-w – aýlaw...

-yjy, -iji, -ujy, -üji: ýaz-yjy – ýazyjy, al-yjy – alyjy, bil-iji – biliji, uç-ujy – uçujy, ýüz-üji – ýüzüji...

-ýyjy, -ýiji: sözle-ýiji – sözleýiji, diňle-ýiji – deňleýiji, ýaşa-ýyjy – ýaşaýjy...

-ym, -im, -üm, -um: ak-ym – akym, bil-im – bilim, böl-üm – bölüm, bur-um – burum,

-yk, -ik, -uk, -ük, -ak, -ek, -k: gaz-yk – gazyk, çişik – çişik, süz-ük – süzük, tut-uk – tutuk, orak – orak, döw-ek – döwek, dara-k – darak...

-eç, -ç, -g: gör-eç – göreç, gazan-ç – gazanç, begen-ç – begenç, barla-g – barlag, gözle-g – gözleg...

-gyç, -giç, -guç, -güç: ýan-gyç – ýangyç, ildir-giç – ildirgiç, guý-guç – guýguç, dürt-güç – dürtgüç...

-gyn, -gin, -gun, -gün: ýan-gyn – ýangyn, çiş-gin – çişgin, uç-gun – uçgun, düz-gün – düzgün...

-yn, -in, -un, -ün: ýag-yn – ýagyn, tik-in – tikin, bog-un – bogun, düw-ün – düwün...

-alga, -ilge, -lga, -lge: dur-alga – duralga, geç-elge – geçelge, oka-lga – okalga, ýöre-lge – ýörelge...

-yndy, -indi, undy, -üندی: gal-yndy – galyndy, kes-indi – kesindi, çök-üندی – çöküندی, ýuw-undy – ýuwundy...

-dajy, -deji: çyk-dajy – çykdayy, gir-deji – girdeji...

-wuk, -wük, -waç: şarla-wuk – şarlawuk, jürle-wük – jürlewük, oýna-waç – oýnawaç, ýelpe-waç – ýelpewaç...

-ar, -er, -y, -i: aç-ar – açar, kes-er – keser, ýap-y – ýapy, tut-y – tuty, çek-i – çeki, gaç-y – gaçy...

-ja, -je: dam-ja – damja, çatyn-ja – çatynja...

-myt, -mit: al-myt – almyt, iý-mit – iýmit...

Bu goşulmalaryň hemmesi diýen ýaly umumy düzgüne laýyklykda goşulýan sözüniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýerdilip ýazylýar. Diňe “**-wuk, -wük**” hemde “**-waç**” goşulmalary umumy düzgünden çykarylýar:

“**-wuk, -wük**” sözüň soňky bogunlarynda: “**gürlewük, ýalpyldawuk**” kimin ýazylýar.

“**-waç**” bolsa sözüň inçe-ýogynlygyna eýerdilmän, olaryň ikisini hem şol durşuna “**germewaç, oýnawaç**” goşulyp ýazylýar.

157-nji gönükme. Berlen sözlemlerden ýasama atlary tapyň we olaryň nähili ýasalandygyny dilden düşündiriň.

1. Nazar täze dişelen orak bilen gülli ýorunjany orup başlady. 2. Saglyk bolsa, täze ýyl üzümimiz miwe getirip başlar. 3. Hemmämiz üýşüp barsak, ölşük ula gider. 4. Myhmanlar düşek üstüne geçdiler. 5. Myhman düşege geçip, guşagyny çözdü. 6. Bir tabak ýaly gowurmany gördümem etmedi. (G. Aşyrow)

158-nji gönükme. Dik çyzygyň sag tarapyndaky goşulmalary berlen sözlere goşup at ýasaň.

al, gurul, görün; ör, sür, ýapyn; çatyn, öwren, gez; çöz, ýaşa, işle, gaz; çal, gaç, çek, uç.	-gy, -y, -i; -yjy, -iji, ujy, -uk, -ük; -yjy, -üji; -gun, -gün, -ja, je; -gy, -im, -uş, -üş.
---	--

159-njy gönükme. Görkezilen goşulmalary kabul edýän işlikleri özüňizden tapyp, işliklerden atlary ýasaň we olary depderiňize ýazyň.

-gy, -gi – algy, ..., -yş, -iş – bakyş, ..., -yjy, -iji – alyjy, ..., -gyç, -giç – çyzgyç, ..., -ym, -im – akym, ..., -gyn, -gin – ýangyn, ..., -yn, -in – ýagyn,	-uw, -üw – ýazuw, ..., -uş, -üş – uçuş, ..., -yjy, -üji – görüji, ..., -guç, -güç – süzgüç, ..., -um, -im – bölüm, ..., -gun, -gün – gurgun, ..., -un, -ün – bogun,
--	--

160-njy gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözləri derňäň. Olaryň ýasalýşlaryny düşündiriň.

Umyt uçguny onuň ýüreginde ýagtylyp gitdi. Golaý bir ýerde bukalga bar bolara çemeli. Olar esli wagtlaryny bukuda geçirmeli bolýardylar. Gykalganyň agzynda yşarada garaşyp ýatan Kemal bilen Genji ýaşikleriň takyrdysyna ähmiýet

bermediler. Yzarlap, hökman kowga salynjagyny olar bilýärdiler. Kemal ol çöregi aldy-da, üç deň bölege bölüp, ýoldaşlaryna berdi.

§ 41. ATLARYŇ ÜÝTGEÝŞI

Atlar sözlemde we söz düzüminde özleriniň bir zada degişlidigini bildirmek ýa bir-birleri bilen baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalar bilen üýtgeşýärler.

Atlar san, ýöňkeme we düşüm bilen üýtgäp bilýärler.

Meselem: okuwçy-**lar**, işçi-**ler**, galam-**ym**, depder-**iň**, mugallym-**ymyz**, ýolbaşçy-**sy**; kitab-**yň**, kitab-**a**, kitab-**y**, kitap-**da**, kitap-**dan**.

§ 42. ATLARYŇ SAN BILEN ÜÝTGEÝŞI

Atlar birlik we köplük sanda bolýar. Diňe ýekelikdäki predmetleri aňladýanlara atlaryň birlik sany diýilýär.

Meselem: okuwçy, mekdep, depder, ruçka, galam we şuňa meňzeşler.

Atlaryň birlik sanynyň yzlaryna **-lar**, **-ler** goşulmasy goşulyp, birden köp predmetleri aňlatsa, olara atlaryň köplük sany diýilýär.

Meselem: adam-**lar**, işçi-**ler**, oglan-**lar**, mekdep-**ler**.

Has atlar esasan san goşulmalaryny kabul etmeýärler, emma şeýle hem bolsa, bir maşgaladaky adamlary görkezmek üçin Orazlara gitdim. Meretlerden geldim şekilinde ulanylýarlar.

161-nji gönükme. Sözleri okaň we deňeşdiriň. Olaryň haýsynyň bir zadyň, haýsynyň hem birden köp zadyň adyny bildirýändigini bilň, olary sözlem içinde ulanyň.

depder	depderler	parta	partalar
kitap	kitaplar	towşan	towşanlar
guş	guşlar	ekin	ekinler
kebelek	kebelekler	goýun	goýun
işçi	işçiler	oba	obalar
adam	adamlar	serçe	serçeler

162-nji gönükme. Sözlemleri okaň we depderiňize göçüriň. Köplük san goşulmalaryny kabul eden atlaryň aşagyny çyzyň.

Bahar aýlary ösümlükler janlanyp başlaýar. Bägüller açylýarlar. Kebelekler uçýarlar. Baglarda bilbiller saýraşýarlar. Serçeler jürküldeşýärler. Ekinler ekilýär. Günler uzalýar. Gijeler gysgalýar. Goýunlar, geçiler, sygyrlar otlaýarlar. Okuwçylar, adamlar, işçiler öz işleri bilen meşgul.

163-nji gönükme. Bu atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşup okaň. Şonda olaryň soňundaky “-y, -i” seslerini nähili sese öwrüp okaýandygyňyzy bilň we olary aýdýşyňyz ýaly depderiňize ýazyň.

dürbi	künji	guýy	böri
süri	doly	guzy	toty
tüwi	hüwi	tuty	soky
hünji	tokly	gumry	guty

§ 43. ATLARYŇ SAN GOŞULMASYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Atlaryň san goşulmasy goşulýan sözüniň inçe-ýogynlygyna hemişe eýerýär. Emma onuň goşulýan ady garyşyk bogunly bolsa, onda ol

şol sözüň soňky bognuna eýerýär: inçe çekimli bolsa “**-ler**”, ýogyn çekimli bolsa “**-lar**” goşulýar. Ýazuwda hem şonuň ýaly ýazylýar.

Meselem: okuwçy-lar, işçi-lar, synp-lar...

Birinji bogny dodak çekimlili bolup, soňky ikinji bogny “**-y, -i**” seslerine gutaran “**guzy, süri**” ýaly sözlere “**-lar, -ler**” goşulanda, adyň soňundaky “**-y, -i**” sesleri dodaklandyrylyp, “**u, ü**” harplary bilen ýazylýar.

Meselem: guzy-lar – guzular, süri-ler – sürüler, guýy-lar – guýular.

164-nji gönükme. Atlaryň yzyna degişli san goşulmasyny goşup depderiňize ýazyň.

Mekdep, oba, telewizor, telefon, kitap, kino, gazet, meýdan, diwar, edebiyat, kinofilim, lotoreýa, awtomobil, medal, okuwçy, brigadir.

165-nji gönükme. Nokatlaryň deregine san goşulmasyny goşmak bilen, bölejigi depderiňize ýazyň.

Gyzykly çaga oýunlarynyň biri-de “Aýterek – Günterek” diýen oýundyr. Bu oýny 7 ýaşdan 15 ýaşa çenli oglan-gyz... gatnaşyp oýnapdyr... Oýun köplenç howanyň maýyl wagtlary, aýdyň gijelerde oýnalýar. Oýna gatnaşýan oýunçy...yň kesgitli sany bolmaýar. Dürli ýaşdaky oglan...dyr gyz... garyşyk iki topara bölünýär... Oýna gatnaşýan ekabyrrak iki oglan oýunçy...y geleşdirmek (azaşdyrmak) arkaly ikä bölünýär. Oýunçy... iki topara bölünenlerinden soň, topar... aralary 50 metre çenli bolan aralykda el tutuşyp biri-biriniň garşysynda bir hatar bolup durýar... (*Žurnaldan*)

166-njy gönükme. Aşakdaky sözlere köplük san goşulmasyny goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Gumry, çaga, guty, gazet, guş, agaç, kitap, ene, dost, gül.

§ 44. ATLARYŇ ÝÖNKEME BILEN ÜYTGEÝŞI

Zadyň kime ýa-da nämä degişlidigini, kimiňki ýa-da nämäniňkidigini bildirmek üçin atlara yönkeme goşulmalary goşulýar.

Ýönkeme goşulmalary many taýyndan zadyň üç şahsa: maňa, saňa, oňa; köplükde: bize, size, olara degişlidigini görkezýärler. Başgaça aýdanyňda zadyň birinji şahsa – sözleýjä; ikinji şahsa – diňleýjä; üçünji şahsa – gürrüňe gatnaşmaýana degişlidigini aňladýarlar.

Meselem:

Meniň tam-ym, oý-üm.	Biziň tam-ymyz, öý-ümiz.
Seniň tam-yň, öý-üň.	Siziň tam-yňyz, öý-üňiz.
Onuň tam-y, öý-i.	Olaryň tam-y, öý-i.

167-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine atlaryň kime degişlidigini görkezýän goşulmalary goşup, sözlemleri ýazyň.

Meniň dogan... kolležde okaýar.

Meniň eje... mekdepde işleýär.

Seniň dogan... nirede işleýär?

Seniň eje... nirede işleýär?

Onuň dogan... hem kolležde okaýar.

Onuň eje... hem mekdepde işleýär.

Biziň gyzykly kitaplar... bar.

Siziň gyzykly kitaplar... barmy?

Olaryň hem gyzykly kitaplary bar.

168-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň, ýöňkeme goşulmalarynyň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy sanda hem haýsy ýöňkemelerdedigini aýdyp beriň.

Biziň klubumyz

Biziň mekdebimiziň kluby mekdebimiz bilen birlikde salyndy. Klubumyz mekdebiň birinji etažynda ýerleşýär. Klubuň çep tarapynda mekdebiň uly kitaphanasy bar. Klubuň aýnalary örän täsinlik bilen edilipdir. Ol aýnalardan obanyň ekin meýdanyna tarap seretmek göwnünde şatlyk döredýär. Baýramçylygyň öň ýanyndaky günlerde biz klubumyzyň içini we daşyny örän oňat bezedik. Klubumyzda her dynç alyş günlerinde mekdebimiziň saz we oýun kružoklary gyzykly konsert we tomaşalar görkezýär. Bu tomaşalara obamyzyň adamlary özleriniň maşgalalary bilen gelip, uly höwes bilen tomaşa edýärler.

169-njy gönükme. Nokatlaryň ýerine degişli ýöňkeme goşulmalaryny goşup, sözlemleri depderleriňize göçürip ýazyň.

Meniň Watan..., hat..., parta...

Seniň okuw..., stol..., ýazuw...

Onuň jüýje..., surat..., göz..., galam...

Biziň öý..., ýer..., deňiz..., durmuş...

Siziň mugallym..., baýram..., jaý..., meýdança...

Olaryň gowaça..., oba..., üzü..., gapy...

§ 45. ÝÖŇKEME GOŞULMALARY

Atlary sözlemde belli bir şahsa degişlidigini görkezmek üçin her ýöňkemäniň özüne degişli ýöňkeme goşulmalary bar.

Atlaryň ýöňkeme goşulmalary:

Ýöňkeme- meler	Yzlary çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary		Yzlary çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary	
	Birlik	Köplük	Birlik	Köplük
Menlik	-ym, -im,	-ymyz, -imiz,	-m	-myz, -miz
Senlik	-um,	-umiz,	-ň	-ňyz, -ňiz
Onluk	-uň -yň, -iň, -uň, -üň -y, -i	-üňiz -yňyz, -iňiz, -uňyz, -üňiz -y, -i	-sy, -si	-sy, -si

Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşine mysallar:

(çekimsiz ses bilen gutaran atlar boýunça)

Birliги				
Menlik	Watan-ym	ekin-im	don-ym	gül-üm
Senlik	Watan-yň	ekin-iň	don-uň	gül-üň
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i
Köplügi				
Menlik	Watan-ymyz	ekin-imiz	don-umyz	gül-ümüz
Senlik	Watan-yňyz	ekin-iňiz	don-uňyz	gül-üňiz
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i

(çekimli ses bilen gutaran atlar boýunça)

Birliги				
Menlik	ata-m	köçä-m	oba-m	geçi-m
Senlik	ata-ň	köçä-ň	oba-ň	geçi-ň
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si
Köplügi				
Menlik	ata-myz	köçä-miz	oba-myz	geçi-miz
Senlik	ata-ňyz	köçä-ňiz	oba-ňyz	geçi-ňiz
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si

Mysallardan görnüşi ýaly yzlary çekimsiz we çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary bir-birinden tapawutlanýarlar. Atlaryň olluk ýöňkeme goşulmalary birlik we köplük sanlarda meňzeş bolýarlar. Şoňa görä olaryň öňünde degişli

sözleri ulanmasaň haýsy sandadygyny bilmek bolmaýar.

Meselem: onuň bilimi, olaryň galamy, onuň obasy, olaryň obasy we ş.m.

Atlaryň yzyna san we ýöňkeme goşulmalary goşulanda düzgün boýunça ilki san goşulmasy, soňra ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

Meselem: adam-lar-ymyz, mekdep-ler-iňiz.

170-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ýöňkeme bilen üýtgedip, depderiňize ýazyň.

Okuwçy, gowaça, pagta, salam, bag, hat, gawun.

171-nji gönükme. Sözlerden ýöňkeme bilen üýtgän atlary tapyp depderiňize ýazyň.

Eziz enem, ýürekdeş ýoldaşym, mähriban atam, hormatly mugallymym, janym jigim, ajaýyp ýurdumyz, güneşli ölkämiz, tükenmez baýlygymyz, owadan obamyz, jan saglygymyz, başlan işiňiz, bagtly durmuşyňyz, eşretli watanyňyz.

172-nji gönükme. Aşakdaky atlaryň öňünden ýöňkelip gelýän sözlerini ulanman, olary ýöňkeme bilen üýtgediň we olluk ýöňkemeleriniň birlik we köplüginini nähili tapawutlandyrmalydygyny aýdyp beriň.

Ene, dary, däri, depe, ot, derýa, göz, gol, arzuw, üzüm.

§ 46. ÝÖŇKEME GOŞULMALARYNYŇ DEGIŞLILIGI GÖRKEZIŞI

Ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlar aşakdaky ýaly degişlilik aňladýarlar:

1. Bir predmetiň bir adama degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Meniň depderim, kitabym, goşum.

Seniň depderiň, kitabyň, goşuň.

Onuň depderi, kitaby, goşy.

2. Köp predmetiň bir adama degişlidigini aňladýanlar.

Meselem:

Meniň depderlerim, kitaplarym, goşlarym.

Seniň depderleriň, kitaplaryň, goşlaryň.

Onuň depderleri, kitaplary, goşlary.

3. Bir predmetiň köpçüligine degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Biziň depderimiz, kitabymyz, goşumyz.

Siziň depderiňiz, kitabyňyz, goşuňyz.

Olaryň depderi, kitaby, goşy.

4. Köp predmetiň köpçüligine degişlidigini aňladýanlar:

Meselem:

Biziň depderlerimiz, kitaplarymyz, goşlarymyz.

Siziň depderleriňiz, kitaplaryňyz, goşlaryňyz.

Olaryň depderleri, kitaplary, goşlary.

173-nji gönükme. Aşakdakylary okaň. Ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlary tapyň. Olardan bir predmetiň bir adama hem köpçüligine degişli bolanlaryny görkezýän atlary saýlap ýazyň.

Söýgüli watanymyz, mähriban enemiz, mukaddes borjumyz, päk zähmetimiz, ajaýyp durmuşymyz, bagtly ýaşlyk, höwesli okaýşyňyz, hormatly myhmanyňyz.

Meniň gadyrly jigim Omar. Seniň gadyrly jigiň kim? Onuň geými, botinkasy ýerbe-ýer. Seniň geýmiň, botinkaň nähili?

174-nji gönükme. Aşakda berlen rebusy okaň:

Türkmen halk oýny

175-nji gönükme. Özüňizden bir predmetiň bir we köp adama degişlidigini görkezýän atlardan 10 sanysyny tapyp ýazyň.

§ 47. ÝÖŇKEME GOŞULMALARYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Ýöňkeme goşulmalary sözleriň inçelik-yogynlyklaryna eýerýärler we özleriniň degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: öýümüz, donumyz, doganym, doganymyz, şäheriň, şäherimiz, okalgasy, depderi we ş.m.

2. Soňy “-e” sesi bilen gutaran atlary ýöňkemeler bilen üýtgedenimizde menlik we senlik ýöňkemesiniň birliginde hem, köplüginde hem

“-e” sesi “-ä” sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: desse–dessän, dessäniz. Penjire–penjirän, penjirämiz...

Ene, eje ýaly maşgala gatnaşygyny görkezýän atlar bu düzgünden çykýarlar.

Meselem: enem, enemiz, ejem, ejemiz.

3. Ýöňkeme goşulmalarynda “**u, ü**” harplary ikinji bogunlarynda ýazylýarlar.

Meselem: gülüm, gülümiz, gülüň, gülüňiz, gözüm, gözümiz, gözüň, gözüňiz; otum, otumyz, otuň, otuňyz; boýum, boýumyz, boýuň, boýuňyz...

Emma “**uly, goşgy, guzy, uky, süri, gönī**” ýaly yzlary “**y, ī**”, sesleri bilen gutaran sözler ýöňkeme bilen üýtgände olaryň zyndaky “**y, ī**” sesleri uzyn aýdylýandygy üçin, birinji we ikinji ýöňkemelerde dodakladyrylmaýar.

Meselem: gönim, süriňiz, gutyňyz, goşgym, ulym...

Bular ýaly sözleriň soňundaky “**y, ī**” sesleri üçünji ýöňkemäniň birlik we köplüginde gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

Meselem: gönüsi, sürüsi, ukusy, guzusy, gutusy, goşgusy, ulusy...

4. Gekimsiz ses bilen gutaran atlara **-ym, im, -um, -üm, ymyz, -imiz, -umyz, -ümiz, -yň, -iň, -uň, -üň, -iňiz, -yňyz, -uňyz, üňiz** ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

Emma gepleşikde bu goşulmalaryň birinji “**y, i, u, ü**” sesleri düşürilip geplenýär.

Meselem: öýme, öýňe, öýmüzden, öýňüziň, galammyz.

Şeýle bolsa hem, bular şu eşidilişi ýaly ýazylyman, öýüme, öýüňe, öýümizden, öýüňiziň, galamymyz şeklinde ýazylýarlar.

5. Soňy “**z, l, n, r, s, ş**” seslerine gutaran iki bogunly asyl ýasama atlaryň yzyna çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylýar.

Meselem: deňiz – deňzi, söwüş – söwşi, goýun – goýny...

6. Ýzlary dymyk “**k, p, t, ç**” seslerine gutaran atlara çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, söz soňundaky dymyk sesler degişli açyk seslerine öwrülýärler we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: agaç – agajyň, kitap – kitabyň...

176-njy gönükme. Sözlemleri okaň, has gara ýazylan sözleriň haýsy ýöňkemededigini bilň. Soňra ýaý içindäki sese derek haýsy harpyň ýazylymalydygyny anyklaň, olary depderiňize ýazyň.

1. Biziň **kanunymyz** – bagtymyz! Her bir **döwletiň** özüniň kanuny bar. Biz her ýyl 8-nji dekabry – Özbekistan Respublikasynyň Konstitutsiýasy güni diýip belläp geçýäris.

2. Biziň **mekdebimiz** hem siziň mekdebiňiz ýaly owadan.

3. Meniň göl(e)m seniň göl(e)ňden ulurak.

4. Siziň düý(e)ňiz hem biziň düý(e)miz ýaly köp süýt berýärimi?

5. Meniň ej(e)m hem, en(e)m hem mugallym bolup işläpdi.

177-nji gönükme. Bu atlaryň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalaryny goşup ýazyň. Şonda olara nähili goşulmalary goşandygyňyza üns beriň.

Men don..., öý...

Biz don..., öý...

Sen don..., öý...

Siz don..., öý...

Ol don..., öý...

Olar don..., öý...

178-nji gönükme. Sözleri okaň, olaryň haýsy sese gutarýandygyny biliň. Olaryň ýöňkeme bilen üýtgeşen görnüşinde aýry-aýry sözlemleriň içinde ulanyp, depderiňize ýazyň.

Tejribe, nesýe, keçe, igde, çemçe, desse, düzme, güýe.

179-njy gönükme. Öz ýaşayan obaňyz, ýa posýologyňyz, ýa şäheriňiz barada (kim nirede ýaşayan bolsa) gysgajyk makala ýazyň.

Makalanyň plany:

1. Siziň obaňyz nirede ýerleşýär?
2. Okaýan mekdebiňiz onuň niresinde ýerleşýär?
3. Obaňyz ozal nähili görnüşde eken?
4. Häzir ol nähili görnüşde?
5. Oba adamlary näme bilen meşgullanýar?

§ 48. ATLARYŇ DÜŞÜM BILEN ÜYTGEÝŞI

Düşüm goşulmalary sözlem içinde sözleri bir-birleri bilen baglaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem: 1. **Mekdep** ýaşlara terbiýe bermekde uly rol oýnaýar. 2. **Mekdebiň** okuwçylary teatra gitdiler. 3. Men **mekdebe** gitdim. 4. **Mekdebi** bezedik. 5. Oraz **mekdepde** okaýar. 6. Jeren **mekdepden** geldi – sözlemleriniň içindäki mekdep diýen at sözüniň her hili görnüşde bolan

düşüm goşulmalaryny kabul edip, başga sözler bilen baglanyşlary kimin.

Türkmen dilinde alty sany düşüm bolup, olar özleriniň hyzmatlary we formalary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýar we her düşümde bolan at sözi özüniň degişli soraglaryna jogap bolýar.

Düşümleriň atlary we olaryň soraglary aşakdaky jedwelde görkezilýär:

Düşümiň atlary	Düşümiň gysgaldylyp ulanylyşy	Düşümiň soraglary		
		Adam atlarynyň soraglary	Haywan atlarynyň soraglary	Ýurt, orun aňladýan atlaryň soraglary
Baş düşüm	B.d	Kim?	Näme?	Nire?
Eyelik düşüm	E.d	Kimiň?	Nämäniň?	Niräniň?
Yöneliş düşüm	Yön.d	Kime?	Nämä?	Nirä?
Yeňiş düşüm	Ý.d	Kimi?	Nämäni?	Niräni?
Wagt-orun düşüm	W.o.d	Kimde?	Nämede?	Nirede?
Çykyş düşüm	Ç.d	Kimden?	Nämeden?	Nireden?

180-nji gönükme. Hekaýany okaň, has gara ýazylan goşulmalaryň haýsy goşulmadygyny biliň. Soňra ol goşulmalary taşlap, bölejigi ýene-de bir gezek okap görüň, ol goşulmalaryň nähili hyzmatynyň bardygyny biliň.

Giň maňlaýyna düşen bir tokga gara saçy **şemala** ykja, ak ýüzünde owsun atýan, garagözelek juwan gyz bedresini uzadyp, çalaja ýylgyrdy.

– Içiş, **janyňyza** hoş bolsun!

Gyzlaryň beýlekisi giň **gujagynda** iki ýana tolkunyp duran goşa örüm mele saçlarynyň uçlaryny oýnap, guýy suwy ýaly dury, owadan gözlerini güldürdi:

– Biziň **obamyzyň** guýularynyň **suwundan** bir datsaňyz, günde şu **ýoldan** geçesiňiz geler durar!

Ýer **göwsünden** syzylp çykan sowuk suw damar-damar yzarlap, janyňa şypa berýärdi. **Suwdan** ganyp, gyzlara sag bol aýdyp, **ýola** düşdüm.

Maral gözli mährem gyzlar edil bir gadyrly **myhmanlaryny** ugradan dek, men tokaýa giremsoň hem **gollaryny** gowşuryp, ýylgyryşyp, **zyymdan** garap durdular.

(*Berdimuhammet Gulow “Daş guýy”*)

181-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň, soň atlaryň üstünden soraglaryny ýazyň we olaryň haýsy söz bilen baglanyşyandygyny aýdyp beriň.

1. Agaçdan aty, daşdan gaty, öýden uly, ýumurtgadan kiçi, zäherden ajoy, baldan süýji. *Matal.* (*Şetdaly*)

2. Ýere urdum paltany, agzy gyzyly haltany, ýerden bir oylan çykdy, uly ilini soltany. *Matal.* (*Bugday*)

3. Gök ýaglyga düwüp, göge salam berdim. *Matal.* (*Tüsse*)

182-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has gara ýazylan sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny ýaý içinde görkeziň hem onuň haýsy düşümdedigini aýdyň.

Daşkent (...?) uly şäher. **Daşkendiň** (...?) uly we giň köçeleri bar. **Daşkentde** (...?) dürli ýerlerden myhmanlar gelýärler. **Daşkendi** (...?) owadan jaýlar we saýaly baglar bezeýär. **Daşkentde** (...?) dürli okuw jaýlary bar. Men **Daşkentden** (...?) geldim. **Bilbil** (...?) saýraýar. **Bilbiliň** (...?) owadan ýelegi bar. **Bilbile** (...?) zat diýmeli däl. **Bilbili** (...?) goramaly.

183-nji gönükme. “Mugallym , oba, Samarkant,,” diýen atlary aşaky soraglara laýyk getirip ýazyň. Soňra olary sözlem içinde getiriň.

Kim? –	Näme? – oba	Nire? –
mugallym		Samarkant
Kimiň? –	Nämäniň? –	Niräniň? –
Kime? –	Nämä? –	Nirä? –
Kimi? –	Nämäni? –	Niräni? –
Kimde? –	Nämede? –	Niredede? –
Kimden? –	Nämeden? –	Nireden? –

184-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy soraga jogap bolýandygyny hem-de haýsy düşümde nähili goşulma goşulýandygyny biliň. Soňra olary nusgada görkezilişi ýaly edip ýazyň.

Nusga: näme? – alma – baş düşüm.

Alma ýapraklady. Almanyň gök **ýapragy** bar. Alma kän suw gerek bolmaýar. Almany seýrek **suwarýarlar**. Bir düýp almada kän alma bolýar. Almadan *kak*, *sok* ýaly içgiler taýýarlanylýar.

Gawun **bişdi**. Gawunyň çigidi bar. Gawuna **suw** tutdular. Gawuny iýýärler. Gawunda şire **köp** bolýar. Gawundan *kak* **edilýär**.

§ 49. BAŞ DÜŞÜM

“Kim?, näme?, nire?” diýen soraglara jogap bolup, zynda hiç hili düşüm goşulmalary bolmadyk atlara baş düşümdäki atlar diýilýär.

Meselem: Joşgun, Şatlyk, Akmyrat, Hywa, depderler, kitaplary, jüýjelerimiz...

San we ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlar hem baş düşümdäki atlar hasaplanylýar. San goşulmasyny kabul eden baş düşümdäki

atlar “*kimler?, nämeler?*” ýöňkeme bilen üýtgänleri bolsa “*kimim?, kimiň, kimiňiz?, nämäm?, nämäň?, nämesi?, nämämiz?, nämäňiz?*” ýaly soraglara jogap bolýarlar.

185-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri göçürip ýazyň we baş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Dynç günleriniň birinde Döwran gyzy Jereni hem-de onuň deň-duş oglan-gyzlaryny alyp, baýra gezelenje äkitdi. Baýra çykan çagalar ellerindäki zatlaryny bagyň kölegesinde goýdular-da, daş-töweregiň gözelligini synladylar. Soňra üýşüp oýun oýnamaga başladylar. Emma Jereniň oýun bilen işi bolmady. Ýaz paslynda açylýan gül-güläkleriň arasyndan çykyp bilmedi. Misli olar bilen tanyşýan ýaly, başyny egip, olary ýeke-ýeke elläp görýärdi, ysgaýardy. Şol aýlanyp ýörşüne sakga durdy-da:

– Wah-wah-eý, sen nämä süllerip otyrsyň. Saňa nämä boldy? – diýip, Jeren kimdir birine sorag ýagdyryp başlady. – Hä, bildim, sen gaty suwsan bolmaly. Şeýle gerek?! Sen garaş, men häzir gelerin – diýip, Jeren düşlän ýerine geldi.

Gyzynyň elindäki süýji suwly gaby gören Döwran:

– Jeren, suwsadyňmy? – diýdi.

– Ýok, suwsamok.

– Onda eliňdäkini nämä etjek?

– Ho... oňa suw berjek – diýip, Jeren ösüp oturan agaçlara baş atdy.

186-njy gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Ondaky baş düşümde gelen atlary saýlap depderiňize göçüriň.

Birden bulut syryldy, Parlap çykdy nurly Gün,
Ýagtyldy daş-töwerek. Heýjan elek, jan elek.

Gizläp ýören howruny, Şahalaryň burjusyn,
Dökdi ýere, dökdi Gün. Kakdy ýere, kakdy Gün.

Nam-nyşan ýok gyrawdan
Eräp gitdi galyň gar.
Sil gelen çar ýanyň,
Ýaplara suw sygmaýar.

(I. Nuryýew “Ýaz güni ýaly”)

§ 50. EÝELIK DÜŞÜM

Eýelik düşüm *kimiň? nämäniň? niräniň?* soraglaryna jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň soňuna “-yň, -iň, -üň, -uň, -nyň, -niň” goşulmalary goşulmak bilen emele gelýär. Eýelik düşüm özünden soň gelen sözleriň birine eýelik edýär.

Meselem: “Obanyň goýunlary gumda bakylýar”, “Jereniň depderi mende” diýen sözlemlerde “*oba*” sözi özünden soň gelen “*goýunlar*” sözüne “*Jereniň*” sözi bolsa “*depder*” sözüne eýelik edýär we “*goýunlar*” hemde “*depder*” sözleri bolsa olara ýöňkelip, ýagny degişli bolup gelýärler. Käte eýelik düşüm goşulmasyz görnüşde hem ulanylýar.

Meselem: Säheriň çagy – Säher çagy. Gurluşyk binalary – Gurluş binalary. Şäheriň bagy – Şäher bagy.

Eýelik düşümiň “-yň, -iň, -üň, -uň” goşulmasy çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň senlik ýöňkemesiniň birlik sanynyň goşulmasyna forma taýyndan meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, bulary özleriniň aňladýan manylaryna we

soraglaryna garap, bir-birlerinden aňsatlyk bilen tapawutlandyryp bolýar.

Eýelik düşümindäki adyň eýelik edýän zadyny görkezýän söz hemişe ondan soň olluk ýöňkemesinde gelýär.

Meselem: Okuwçynyň (kimiň?) kitaby, tuduň (nämäniň?) ýapragy, gowaçanyň (nämäniň?) gozasy, Ahangaranyň (niräniň?) baglary.

Görşümüz ýaly “**okuwçy, tut, gowaça, Ahangaran**” diýen sözler eýelik düşüminde, olaryň eýelik edýän zatlaryny görkezýän sözler “**kitap, ýaprak, goza, baglar**” diýen atlar hem olluk ýöňkemesinde ulanylýar.

187-nji gönükme. Sözlemleri okaň we olaryň her haýsynyň nähili soraga jogap bolup, haýsy düşümdä gelen atlardygyny aýdyň. Soňra eýelik düşümdäki atlary jogap bolýan soraglary bilen birlikde depderiňize ýazyň.

Şiriniň kitaby, Joşgunyň depderi, Yhlasyň atasy, süriniň çopany, kölüň suwy, suwuň süýjüsi, gülüň ysy, çagalaryň höwesi, guşlaryň sesi, ösümlikleriň miwesi, mekdebimiziň ýaşlary, öýümiziň bilbili, ýurdumyzyň guwanjy, işçileriň işeňňirligi, obadaşlaryň edermenligi, hasyl ussady, goýun çopany, şäher adamy, oba bagy, mekdep işgäri.

188-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bendini okaň we eýelik düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Şygyrýet bossanynyň bagbany,
Hezreti Mir Alyşir Nowaýy.
Týan-şanyň, Elbrusyň dagdany,
Gazal mülküniň şasy Nowaýy.

Özbeğiň ogly, jahan guwanjy,
Ýaraly köňülleriň daýanjy,
Gelmez ýanyňa gaýgy-gam, ünji
Türkmeniň şirin sazý Nowaýy.

(G. Mämmetgylyjow “Nowaýy”)

189-njy gönükme. Aşakda berlen rebusy okaň:

Bilim çeşmesi

190-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky eýelik düşümi bilen üýtgeýän atlary tapyň. Soňra şol atlaryň zyzndan gelen sözüň haýsy söz toparyna degişlidigini, olaryň nähili üýtgediji goşulmalary kabul edendiklerini düşündiriň.

1. Ussanyň jaýy meni haýran galdyrdy.
2. Ussanyň gürrüni şeýle bir täsindi, hatda geň galdym.
3. Gür agaçlaryň arasy şatyrdydan doldy.
4. Üç günüň ýadawçylygy sowlupdyr.
5. Oglanlaryň üçüsi-de öýe gitdi.
6. Bazarbaýyň ýüzi pomidor ýaly gyzardy.
7. Öwez agalaryň öýleri şäher posýologynyň çetinde bolany üçin, olar öňürti şolaryňka bardylar.

191-nji gönükme. Sözlemleri okaň we aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň haýsy düşümdediklerini we haýsy soraga jogap bolup, nähili many aňladýandyklaryny aýdyň.

Biziň mähriban Watanymyzyň **baýlygy** egsilmezdir. Bütin dünýäniň adamlarynyň ähli **arzuwy** parahatçylygy gorap saklamakdyr. **Ýolbaşçylarymyz** Watanymyzyň parahatçylygy ugrunda göreşýärler. Seniň **yhlasýň** hasyl boldy, çeken zähmetiň tüýs ýerine düşdi. Biziň **kärhanamyzyň** zähmetsöýer işgärleri agzybir.

§ 51. EÝELIK DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Eýelik düşümiň goşulmasy çekimsiz ses bilen gutaran atlar üçin “**-yň, -iň, -uň, -üň**” çekimli ses bilen gutaranlar üçin bolsa “**-nyň, -niň**” goşulmalary bolup, hemişe özüniň degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: Okuwyň, tertibiň, kitabyň, depderiň, gülüň, gapynyň...

2. Eýelik düşümiň “**-yň, -uň, -nyň**” goşulmalary ýogyn çekimlili “**-iň, -üň, -niň**” goşulmalary bolsa inçe çekimlili sözlere goşulýarlar. Eýelik düşümiň bu goşulmalary inçe we ýogyn çekimlisi garyşyp gelen sözleriň soňky bognuna görä goşulýarlar, ýagny ahyrky bogny ýogyn çekimlili sözlere hem inçe çekimlili goşulmalar goşulýarlar.

Meselem: Gazet-iň, suw-uň, at-yň, pagta-nyň, gül-üň, demir-iň, radion-yň, sürü-niň...

3. Soňy “**ř**” sesi bilen gutaran atlara eýelik düşümiň goşulmasy goşulanda “**ř**” sesi “**a**” sesi-ne öwrülýär.

Meselem: göl-ä-niň, işl-ä-niň, Mel-ä-niň, keç-ä-niň.

4. Birinji bogunda dodak çekimlisi bolan we yzlary “**y, ř**” sesleri bilen gutaran iki bogunly sözlere eýelik düşümiň goşulmalary goşulanda, olaryň yzlaryndaky “**y, ř**” sesleri uzyn aýdylanlygy üçin, dodaklandyrman ýazylýarlar.

Meselem: goşgy-goşgynyň, uky-ukynyň, süri-süriniň, guty-gutynyň, uly-ulyynyň, guýy-guýynyň, tokly-toklynyň.

5. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly atlara eýelik düşümiň “**-uň, -üň**” goşulmalary goşulýar.

Meselem: guş-uň, ot-uň, çöp-üň, kök-üň, öý-üň, un-uň...

6. Ahyry “**z, l, n, r, s, ş**” seslerine gutaran iki bogunly atlara eýelik düşümiň “**-yň, -iň**” goşulmalary goşulanda, ikiji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýar.

Meselem: nebis-iň – nebsiň, selin-iň – selniň, çagyl-yň – çaglyň, çebiş-iň – çebşiň, sygyr-yň – sygryň, deňiz-iň – deňziň...

Bogunlaryndaky çekimlisi dodaklanan ýokardaky ýaly atlara eýelik düşümiň “**-yň, -iň**” goşulmasy goşulanlarynda, ikinji bogundaky düşürilýän dar çekimliler düşürilip, goşulanyň başyndaky dar çekimliler hem dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: tomus-uň – tomsuň, köwüş-iň – köwüşüň, doňuz-yň – doňzuň, ogul-yň – ogluň, ugur-uň – ugruň, göwün-iň – göwnüň...

7. Soňy dymyk “**k, p, t, ç**” seslerine gutaran atlara eýelik düşümiň “**-yň, -iň, -uň, -üň**” goşulmalary goşulanlarynda, açyga öwrülýän dymyk çekimsizler degişli açyk seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: orak-yň – oragyň, çörek-iň – çöregiň, ýap-yň – ýabyň, tut-uň – tuduň, agaç-yň – agajyň, süýt-üň – süýdüň....

192-nji gönükme. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýtgän atlary saýlap, ýazyň her sözüň nähili soraga jogap bolýandygyny bilip, olaryň jogap bolan soraglaryny ýaý içinde ýazyň.

Merediň, Kemalyň, Umydyň depderine başlik goýlupdyr. Emma Daýanjyň, Hemranyň, Aýgülüň depderine bolsa üçlük goýlupdyr. Okuwçylaryň hemmesi muňa geň galdylar. Mugallymyň düşündirişinden soň bu ýagdaý okuwçylaryň hemmesine aýdyň boldy.

Daşkendiň owadan köçeleriniň gyrasyny gök baglar bezeýär. Köçelerde eýläk-beýläk hereket edýän awtobuslaryň dürli ulag serişdeleriniň sany-sajagy ýok.

Ürgenjiň, Nowaýynyň, Buharanyň köçelerinde hem maşyn hereketleri şeýle.

193-nji gönükme. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýtgän atlary saýlap ýazyň. Soňra eýelik düşümiň goşulmalarynyň aşagyny çyzyň.

Gadym zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga ýaşar eken. Munuň golaýyndaky köwekde

bir ýylan hem ýaşaýar eken. Ol garga haçan çagalasa, bu ýylan onuň çagalaryny iýýär eken. Köp wagt ýylan şeýdip gezipdir. Ahyry ýylanyň zulумы garganyň etinden ötüp, süňküne ornapdyr. Çagalarynyň derdinden ol bar ömrüni hasrat bilen geçiripdir. Bu garganyň şagal dosty bar eken. Bir gün ol dostunyňka gezmäge baryp, ýylandan görýän jebirini aýdyp, köp ah çekipdir. (*Türkmen halk ertekileri*)

194-nji gönükme. Ýaý içinde ýazylan atlary eýelik düşümi bilen üýtgedip, ony öz baglanýan sözleri bilen birlikde depderiňize ýazyň.

(Tüwi) tagamy, (Gully) syýahaty, (süri) başy, (guzy) tokary, (künji) ösüşü, (guty) ulusy, (hüwi) gözi, (böri) hilesi, (guýy) ajysy, (hünji) dürlüsi, (ünji) azaby, (gumry) höwürtgesi, (soky) taryhy, (Çöli) okaýşy, (Dürli) işi, (otly) bady, (uky) peýdasy.

195-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň. Eýelik düşüme-de gelen sözleri aýdyň, naklyň manysyny düşündiriň.

Köpüň dilegi köl bolar.

Duşmanyň peşeçe bolsa pilçe gör.

Zyýanyň ýaryndan gaýtmak hem bir peýda.

Ýigidiň güler ýüzi bolsun.

Ýylanyň ýigreneni narpyz ol hem hininiň agzynda gögerer.

Lalyň diline enesi düşüner.

Garganyň gak balasy, enäniň ak balasy.

Sygryň şahyna ursaň endamy syzlar.

196-njy gönükme. Nokatlaryň deregine eýelik düşümiň goşulmasyny goşup, sözleri göçürüp ýazyň.

Köz... gyzaryşy. Toý... şagalaňy. Boý... görki. Oý... çuňňurlygy. Kök... ösüşü. Suw... bugaryşy. Guş... uçuşy. Duz... ereýşi. Buz... ereýşi. Öý... ýagşysy. Top... örümi. Möý... kerebi. Döndi... kitaby. Gül.... okaýşy. Durdy... depderi.

197-nji gönükme. Soraga görä ýaý içindäki atlary üýtgedip ýazyň, soňra olaryň haýsy düşüm bilen üýtgäp, nähili özgerişlere duçar bolandygyny düşündiriň.

Kimiň işi? (Gurbanberdi, Rahman, Isabaý, Allaýar, Arazdurdy)

Nämäniň agramy? (Orak, elek, çelek, sagat, sebet, howut, kerpiç, garlawaç, örküç, oturgyç, kitap, gutap, hatap)

Niräniň bagy? (Zerewşan, Samarkant, Fergana, Daşkent, Buhara)

198-nji gönükme. Özbaşdak çeper eserlerden we gazet-žurnallardan içinde eýelik düşümiň goşulmalaryny kabul eden atlardan 5 sany sözlem ýazyp geliň.

§ 52. ÝÖNELİŞ DÜŞÜM

Yöneliş düşüm “*kime? nämä? nirä?*” diýen soraglara jogap bolup baş düşümdäki atlaryň yzyna “*-a, -e*” yzlary olluk ýöňkemeleri atlara bolsa “*-na, -ne*” goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Yöneliş düşüm many taýyndan bolsa esasan bir zadyň ugruny bildirýär.

Meselem: Didara hat geldi. Kakasy Bahtygüle kitap aldy. Merjen köýnegine ilik dakdy. Men köçä çykdy. Ahmet Ata kitap berdi. Mugallym Jemilä sorag berdi.

199-njy gönükme. Aşakdaky bölegi okaň ýöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Köse sesine suw sepilen ýaly bolup, torsarylyp, öýkeläp, Göroglynyň ýanyndan turup gitdi. Ol meýdanda atyny suwa ýakan bolýar, iým beren bolýar, gezip ýören ýerinde özbaşyna hüň-ňürdeýär:

– Biz munuň atasyna geňeş berýärdik, babasyna geňeş berýärdik, öňki ötenler bizden geňeş sorayardy, indiki ýaş kiçilere: – Bir gürrüňimiz bar diýip, ýanyna barsaň, özüňe akyl öwreden bolýar. Indi bulardan şu-da biziň görjegimiz – diýip, dynman hüňňürdedi.

– Görogly Kösäň hüňňurdisine çydap bilmän, öz içinden: “Bu atany-babany ara salyp ýör, gel, näme habary bolsa aýtsyn-da dynsyn-la” – diýip pikir etdi:

– Munda gel, Köse, hany aýt, näme habaryň bolsa – diýip ggyrdy. (*Dessan “Görogly”*)

200-nji gönükme. Aşakda berlen rebusy okaň:

Türkmen halk tansy

201-nji gönükme. Alty sözi ýöneliş düşümde üýtgedip, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyp geliň.

§ 53. YÖNELİŞ DÜŞÜMİN ÝAZUW DÜZGÜNİ

1. Ýöneliş düşümiň soňy çekimsiz ses bilen gutaran ýogyn çekimlili sözler üçin “**a**” inçe çekimlili sözler üçin “**ı**” goşulmasy bolup hemişe özüniň degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: nahara, şähere, bazara...

2. Soňy “**a**” sesi bilen gutaran sözlere ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “**a**” sesi ulanylyp, uzyn aýdylýar.

Meselem: Oba-a – oba, Ata-a – Ata...

3. Yzy “**e**” sesi bilen gutaran atlara ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “**e**” sesi bir ýere düşüp “**ä**” sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: Köçe-e – köçä, käse-e – käsä...

4. yzy “**y, ı**” sesleri bilen gutaran atlara ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, ýogyn sözler üçin “**y, a**” sesleri we inçe sözler üçün bolsa “**i, e**” sesleri bir ýere düşýär, emma şeýle hem bolsa, gepleşikde we ýazuwda düyp sözün zyndaky “**y, ı**” sesleri düşürilip, ýogyn çekimlili sözler üçin “**a**” uzyn aýdylýar, inçe çekimlili sözler üçin bolsa “**ä**” sesi sözlenýär we ýazylýar.

Meselem: ýaby-a – ýaba, geçi-e – geçä...

5. Ýöneliş düşümiň “**ä, e**” goşulmalary dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagyna, dymyk sesleriň açyk seslere öwrülmegine eýelik düşümindäki ýaly täsir edýär.

Meselem: Sygyr–sygra, deňiz–deňze, mekdep–mekdebe, agaç–agaja, söwüt–söwüde, kitap–kitaba.

202-nji gönükme. Aşakdaky teksti göçürip ýazyň, soňra ýöneliş düşümdäki at sözlerini belläň.

1. Serdar şähere gitdi.
2. Ol ejesine we jigisine köynek aldy.
3. Biz mekdebiň kitaphanasyna bardyk. Alan çeper eserlerimizi mugallyma görkezdik. Soňra öýümize gaýtdyk.
4. Şu gün Kakasy Jemala täze kitap aldy.
5. Men Dessegüle bir galam berdim.
6. Biz dynç alyş günü guma gezelenje gitdik.
7. Ýigide mün dürli hünär hem azdyr. (*Nakyl*)

203-nji gönükme. Aşakdaky sözleri depderiňize ýazyň. Soňra eýelik düşümdäki sözleriň aşagyna bir çyzyk, ýoneliş düşümdäki sözleriň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bahar aýlary sagym döwri başlanýar. Aýaldan-erkege, uludan-kiçä her bir iş bilen garabaşyna gaý. Magtymgula hem şonda obanyň çekenesiniň guzularyny bakmagy tabşyrypdyrlar. Ol guzy bakyp ýörkä, özi ýaly çopan-çoluklar bilen bile her hili oýunlar oýnaýar, erteki, aýdymlar aýdyşýar. Magtymguly agşamlaryna bolsa, gürrüňçi ýaşulylaryň ýanyna barýar, kägünler bolsa bagşylary, şahyrlary diňleýar. Halk tarapyndan ýatdan aýdylan gürrüňler, hekaýalar, dessanlar, rowaýatlar, aýdymlar, matallar, ýomaklar oňa gaty ýarapdyr. Şonuň üçin ol eşiden zatlaryny ýat beklär eken. Soňabaka bolsa şol ýatdan bilýän aýdymlaryna öýkünip, özi hem sadaja goşgular düzüp, olary deňduşlaryna aýdyp berer ekeni.

Döwletmämmet oglunyň goşgy düzüp başlanyny eşidýär.

(M. Kösäýew “Magtymguly”)

204-nji gönükme. Köpnokatlarýň deregine ýaýyň içindäki degişli sözleri goýup göçüriň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

Myhmanlar girdiler. Gyzlar topar bolup gitdiler. Bägül ejesini çagyrdy. Çagalar gezelenje gitdiler. Çagalar garşy gitdiler. Biziň mekdebimizde uly bar. Bizaýlandyk. Ejem çörek berdi. (*toý, oba, jaý, kitaphana, Bike, çay, köçe, tokaýa*)

§ 54. ÝEŇIŞ DÜŞÜM

Ýeňiş düşüm “**kimi? nämäni? niräni?**” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “**-y, -i, -ny, -ni**” goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Meselem: Synpy bezedik. Ýygnagy gutardyk. Men göläni suwa ýakdym. Ýabyny daňdym. Men Sapargeldiniň kitabyny berdim. Gözeliň depderini barladym. Sözlemlerindäki **synpy, ýygnagy, göläni, ýabyny, kitabyny, depderini** sözleri kimin.

Ýeňiş düşümi bilen üýtgän söz işlige baglanyp, many taýyndan gymyldy hereketiň hut öz üstünde bolup geçýändigini aňladýar. Şonuň üçin olaryň baglanýan işlikleriň aňladýan hereketleri gös-göni şolara degişli bolýar. Ýeňiş düşümde bolmaly söz goşulmasyz, ýagny baş düşüm şekilinde hem ulanylyp biler.

Meselem: köýnek tikti, agaç kesdi we ş.m.

Olluk ýöňkemesini kabul eden atlara ýeňiş düşümiň “**-ny, -ni**” goşulmasynyň “**n**” şekilinde gysgaldylyp goşulyşy hem duş gelýär.

Meselem: Ol gawunyň ýagşysyn aldy. Jamyň için süpürdi. Ýylan zäheri adam üçin howply. Ata-enäniň gadyryn bilmeli.

Ýeňiş düşümiň “-y, -i” goşulmasy forma taýyndan zýy çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň olluk ýöňkemesine meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, olary sözlemde ulanyşlaryna garap, bir-birlerinden tapawutlandyryars.

Meselem: “Gülüş ýapragy saralypdyr. Ýere düşen ýapragy elime aldym” – diýen mysallarda, birinji sözlemiň “**ýaprak**” diýen sözi özünden öň gelen “**gül**” sözüne ýöňkelip, oňa degişli bolup gelýär. Şonuň üçin muňa ýeňiş düşümindäki “**nämäni?**” diýen soragyny bermek bolmaýar. Emma ikinji sözlemdäki “**ýaprak**” diýen söz hiç bir zada ýöňkelmeýär, oňa görä hem oňa ýeňiş düşümindäki “**nämäni?**” diýen soragy berip bolýar.

205-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerini labyzly okaň we ýeňiş düşümde gelen sözlere üns beriň.

Soltan weýis pähliwany,
Hekim ata, Süleýmany,
Hoja Ýusup Hemedany,
Şol şahy zaman içinde.

(*Magtymguly*)

Sallanjyrap, sypanyp,
Darandan soň başyny.
Enaýýja garanýar,
Töweregini – daşyny.

Dostlugyny bildirip,
Mygyr-mygyr seslenýär.
Päkizeje, owadan,
Hemme ýerde islenýär.

Ekdi bolup ellere,
Bir minýärde, bir düşýär.
Parahatlyk simwoly,
Asmanda ganat açýar.

(A. Kekilow “Kepderi”)

206-njy gönükme. Sözlemleri okaň, ýeňiş düşümi bilen üýtgän atlary tapyň, olaryň haýsy soraga jogap bolup, haýsy söze baglanýandyklaryny aýdyp, ýeňiş düşüminde gelen atlary özleriniň jogap bolýan soraglary bilen depderiňize ýazyň.

Sen Samarkandy, Hywany, Buharany, Naman-gany, Ferganany, Daşkendi gördüňmi? Gyr atyny depsäp, bir belent ýere çykdy, töweregine göz gezdirdi. (*Gorkut ata*) Sen Musa Horezmiýni, Ysmaýyl Buharyny, Abu Nasr Farabyny, Abu Reýhan Birunyny, Abu Ali Ibn Sinany, Zamahşary ýaly alymlary bilýärsiňmi? (*Beýik şahslar we alymlar kitabyndan*) Atasy oglanjygyny gördi, hudaýa şükür eýledi. Ogly bile, gelni bile Gaňly goja oguz iline geldi. (*Gorkut ata*)

Biz poly, äpişgäni, partany, stoly, stuly oňatja süpürdik.

§ 55. ÝEŇIŞ DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Ýeňiş düşümiň goşulmasy zzy çekimsiz ses bilen gutaran sözler üçin “-y, -i” zzy çekimli ses bilen gutaran we olluk ýöňkeme goşulmasyny kabul eden sözler üçin bolsa “-ny, -ni” goşulmalary bolup, olar degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýar.

Meselem: alma-ny, Geldi-ni, galam-y, ekin-li-ni, edara-sy-ny we ş.m.

2. Yzy “e” sesi bilen gutaran atlara ýeňiş düşümiň goşulmasy goşulanda, onuň yzyndaky “e” sesi “ä” sesine öwrülýär.

Meselem: göle – göläni, keçe – keçäni.

3. Eýelik, ýöneliş düşümde bolşy ýaly, dar çekimlileriň düşüp galyşlarynyň, dymyklaryň açyga öwrüliş düzgüni ýeňiş düşümiň goşulmasy goşulanda-da, doly saklanylýar, ýagny eýelik, ýöneliş düşümde edilişi kimin ýazylýar.

Meselem: Çebiş – çebşi, Daşkent – Daşkendi, Ürgenç – Ürgenji, goýun – goýny...

4. “**Süri, guzy, tokly**” ýaly sözlere-de ýeňiş düşümünde “-ny, -ni” goşulmasy goşulýar. Şeýle bolanda ikinji bogunda düşýän dar çekimli ses uzyn áydylýar. Şoňa görä bu hili sözlerde dar çekimli dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: tokly – toklyny, öri – öriňi, süri – süriňi we ş.m.

207-nji gönükme. Aşakdaky teksti ünsli okaň we ýeňiş düşümiň goşulmasyny goýup saýlap göçüriň.

Magtymguly sapaklary... derrew düşünip, yzly-yzyna täze-täze sapaklar alar ekeni. Mekdepde geçmeli zatlary üç ýylyň dowamynda okap çykyp, daşyndan hem köp kitaplaryň sahypasy.... agtaryşdyrýar. Ol – iň oňat şägirt diýen baha bilen oba mekdebi... tamamlýar.

Okuwa, ylma höwesi artan ýaş Magtymgulyynyň ýene okasy, ýene köp zatlary bilesi gelipdir. Emma başga ýurtlara gidip okamak üçin, ýol harjy, jaý kireýi, halypa puly hem okan ýerinde iýip-geýerine ýeter ýaly harajatlar üçin bularda zat ýeterlik däl ekeni. Şol sebäpli Magtymguly her ýerde bolsa-da

nepi degäýjek bir hünäri öwrenmekçi bolanmyş. Şeýlelikde, ol ata-babalarynyň kespi bolan at esbaplary... ýasamak, zergärlik hünäri... öwrenipdir. Nepis kümüş şaýlar ýasamakda onuň soň-soňlar taýy bolmandyr. Ol hünärler Magtymgulyň şahyrçylygyna kast etmändir, zyýan bermändir, gaýta şahyry jemagat bilen, durmuş bilen, zähmet bilen baglanyşdyrypdyr. Şonuň netijesinde, Magtymguly her ýerde bolsa hor bolmandyr.

(M. Kösäýew “Magtymguly”)

208-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň. Ata-ene öňündäki borjuňyzy öwreniň.

Eý, balam akyl esasyndan bilginki, ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly ata-enedir. Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr... Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir.

209-njy gönükme. Sözlemleri okaň we yzyna köp nokat goýlan atlaryň haýsy düşümde gelmelidirini aýdyň. Soňra olary şol düşümde getirip, sözlemleri ýazyň.

Bu gün Baýly bagban Begen... Daýan... Tuwak.... Ogultaç... Bibitaç... kömege çagyrdy. Olar ýaşuly... diýseň begendirdiler. Bagbana çayr... gyrçap, käşir... suwaryp berdiler. Soňra bagban köwüş... çykaryp, goýy kölegede çagalary daşyna üýşürüp dynç aldy.

Cagalar бүтин томus... şadyýançylyk bilen geçirdiler.

§ 56. WAGT-ORUN DÜŞÜM

Wagt-orun düşüm “**kimde?, nämede?, nirede?**” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “**-da, -de**”, soňy olluk ýöňkemeli atlara bolsa “**-nda, -nde**” goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aňladylýan gymyldy-hereketiň bolýan ýerini, ornuny görkezýär.

*Meselem: “**Bibipatma eje fabrikde işleýär**”* diýen sözlemde ulanylýan “**fabrikde**” sözüniň Bibipatma ejäniň işleýän ýerini görkezişi kimin.

2. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aýdylýan predmetiň-zadyň ornuny hem görkezýär.

*Meselem: “**Ussahanada dürli gurallar bar**”* diýen sözlemde “**ussahanada**” sözüniň gurallaryň bar ýerini aňladyşy kimin.

3. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aýdylýan ýagdaýyň ýa hereketiň wagtyny-da görkezýärler. Şeýle bolanda, wagt-orun düşümde gelen atlar “**haçan?, käwagt?**” diýen soraglara jogap bolýarlar.

*Meselem: “**Baharda ekiş başlanýar**”* – haçan, näwagt ekiş başlanýar? – **Baharda**.

210-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň we wagt orun düşümde gelen atlary aýdyp beriň.

Mekdebimizde täze ýyl baýramy geçirildi. Biz her hili oýnawaçlar bilen bezelen gök arçanyň daşynda aýlanyp, oýun etdik, aýdym aýtdyk hem tans etdik.

Gyş kanikuly wagtynda mugallymymyz bilen kinoteatra gitdik. Soňra gören kinomyz hakynda ýörite gürrüň etdik. Her kim kinodan galan täsirler hakynda gyzyklanyp gürrüň berdi. Soňra mugallymymyz hemmämiziň aýdanlarymyzy jemläp, biziň soraglarymyza jogap berdi.

Gyş kanikulynda oňat dynç alyp ýene täze güýç bilen okuwa başlaýarys.

211-nji gönükme. Soraglary okaň we olara jogap ýazyň. Soňra jogabyňyzdaky wagt-orun düşümde gelen sözüň aşagyny çyzyň.

Täze okuw ýyly haçan başlanýar?

Okuw ýyly haçan gutarýar?

Sen nirede okaýarsyň?

Sen näçenji synpda okaýarsyň?

Kimde gyzykly kitap bar?

Nirede balyk köp?

212-nji gönükme. Teksti depderiňize göçürüp, wagt-orun düşümdäki sözleriň aşagyny çyzyň.

Ejesi ony ertir bilen ota ýa-da oduna ibererdi. Ol meýdanda öz ýasan dutary bilen meşgul bolup, agşamlyk boş diýen ýaly gaýdyp gelderdi.

Ata-enesinden öňe düşüp, özüniň eline iň ilki gezek dutar berip begendiren adam häzir zyndanda otyr. Ony ol ýerden alyp çykmak hakynda bagşy näme pikir edýärkä. (*N. Saryhanow “Şükür bagşy”*)

Döwi öldürip jany aram tapan Garaja batyr onuň atyny alyp gidip, saraýda daňyp gelipdir. (*Erteki “Garaja batyr”*)

Ýurdumyzda her ýyl sentýabr aýynda garaşsyzlyk baýramy nyşanlanýar. Şol günü baýram hökmünde belläp geçýärler.

2-nji sentýabr günü ähli okuw edaralarynda (mekdeplerde, kolležlerde we liseýlerde) Watany-myzyň garaşsyzlygyna bagyşlanan sapaklar geçilýär.

§ 57. WAGT-ORUN DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Wagt-orun düşümiň goşulmasy çekimli we çekimsiz sese gutarýan atlar üçin “**-da, -de**”, oluk ýöňkemeli atlar üçin hem “**-nda, -nde**” bolup, olar hemişe degişli sözüne goşulyp ýazylýarlar we inçe-ýogynlyga eýerýärler.

Meselem: obada, köçede, basseýnde, kompýuterde, Watanda...

2. Birinji bognunda dodak çekimlisi bolan we yzlary “**-y, i**” seslerine gutaran iki bogunly atlara wagt-orun düşümiň goşulmasy goşulanda, şol sözleriň soňlaryndaky dar çekimliler, gysga aýdylýanlygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: süri – sürüde, künji – künjüde, guty – gutuda, otly – otluda, uky – ukuda...

3. Çekimlisi dodaklanýan bir bogunly atlar oluk ýöňkemesinde gelip, wagt-orun düşümiň “**-nda, -nde**” goşulmasyny kabul edenlerinde, ikinji bogundaky dar çekimliler gysga aýdylýandygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

Meselem: öyi – öýünde, oty – otunda, uny – ununda, çüýi – çüýünde...

4. Olluk ýöňkemesiniň goşulmagy zerarly ikinji boglundaky dar çekimlisi düşen atlaryň ilki bognunda dar çekimlisi bar bolsa, wagt-orun düşüminde olaryň ikinji boglundaky dar çekimlileri gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: göwni – göwnünde, orny – ornunda, köwşi – köwşünde, tomsy – tomsunda, howzy – howzunda...

5. Ahyry “**z, l, n**” seslerine gutaran sözler wagt-orun düşümi bilen uýtganlerinde “**-da, -de**” goşulmasynyň “**d**” sesi öňünden öň gelen “**z, l, n**” seslerine meňzedilip: “Oraz-**za**, Gözel-**le**, Aman-**na**...” ýaly aýdylýarlar. Emma ýazuwda olar özara meňzedilmän; “Oraz-**da** – Orazda, Gözel-**de** – Gözelde, Aman-**da** – Amanda...” ýaly ýazylýarlar.

213-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden wagt-orun düşümindäki sözlere depderiňize göçüriň.

Köçede saga çepe urup barma, ýere gara-da, dogry yöre. Pallanyňda agzyňy eliň bilen ýap. Märekeke bikär hem bibaşlar bilen oturma. Dosty kyn günde synap gör. Ýaşlykda iki dünýäniň işlerini-de edip goý. Garaňkylykda gepleseň ýuwaş we mylaýym geple, gündizine gepleseň töwerek-daşyňa ätiýaçly bol.

(“Lukman Hekimiň öwütleri”)

214-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we köp nokatlaryň ýerine wagt-orun düşümiň goşulmasyny goýuň.

Patyşa razy bolupdyr. Ibn Sina kitaplar älemi... ýüzüpdür. Ibn Sinanyň bir görenini unutmazlyk, eşidenini ýat... saklamak edähedi örän güýçli bolupdyr. Okan her bir kitaby başdan-aýak onuň ýady... galar eken. Ibn Sina az müddet... şa köşgündäki ähli kitaplary bir gezek okap çykyp, ýatdan bilipdir.

(Ibn Sina “Heniz görülmedik zehin”)

Dünýä indi, ömür sürdi Hyrat...
Kiçgine bagşynyň eziz perzendi.
Bilim aldy Merw, Samarkant, Maşat...
Kiçkine bagşynyň eziz perzendi.

215-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, içinde wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Oýun sport meýdançasynynda ýa-da sport öýünde oýnalýar. Oýna 20–30 oýunçy gatnaşyp bilerler. Oýunçylar iki topara bölünip, özlere öňbaşçy saýlaýarlar. Meýdançada uzynlyga 10–20 metrlikde garşy-garşy iki çzyk çyzylýar. Her topar öz tarapyndaky çzygyň daşky gyrasynda biri-biri bilen ýüzbe-ýüz durýar. Iki çzygyň ortasynda meýdançany ikä bölýän ýene bir çzyk çyzylýar.

Bije atylyp, haýsy toparyň oýna birinji başlajakdygy kesgitleýär. Bu urup gaçdy oýnudur.

216-njy gönükme. Aşakdaky bölegi okaň we galdyrylan harplary goýuň. Tekstiň mazmunyna üns beriň.

Eý, bal...m, nahartaýýar bol...nda tabakdaşlaryňy çagyr. Olar seniň bile nah...r iýsinler. Nahary t...z iýmegin, alňasamanrak iýgin. Nahar iýý...n

wagtyňda adamlar bilen sözl...şgin, emma aş...k bakyp oturgyn, tabakdaşlaryň lukmasyna (agzyna, naharyna) garamagyn.

§ 58. ÇYKYŞ DÜŞÜM

Çykyş düşüm “**kimden?, nämeden?, nireden?**” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “**-dan, -den**” olluk yönkemeli atlara bolsa “**-ndan, -nden**” goşulmasynyň goşulmagy bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Çykyş düşümi bilen üýtgän sözler sözlemde aňladylýan hereketiň başlan ýerini, ýüze çykan ornuny görkezýär.

Meselem: “**Men kitaphanadan geldim**” diýen sözlemde ulanylýan “**kitaphanadan**” sözüniň sözlemde aýdylýan hereketiň aýdylýan ýerini görkezişi kimin.

2. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň nämeden edilendigini görkezýär.

Meselem: “**Aýbölegiň gülýakasy kümüşden ýasalandy**” diýen sözde Aýbölegiň gülýakasynyň nämeden edilendigini aňladyşy kimin.

3. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde zadyň ýagdaýyň ýa şahsýň ikinji bir zat bilen deňeşdirilýändigini bildirýär.

Mysal üçin: “**Bu tam – ol tamdan beýik. Yaňky şaggyldydan öňküsi belendiräk boldy. Aman Orazdan ezber**” diýen sözlemlerde ulanylan “**tamdan, şaggyldydan, Orazdan**” diýen sözleriň beýleki düşünjeler bilen deňeşdirilişi kimin.

4. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň bahasyny, ölçegini görkezýär.

*Meselem: “**Nobat-Batyr**” fermeri şu ýyl her gektardan 45 sentner pagta hasylyny aldy. Şoňa görä-de fermerimiz bir zähmet gününe on müň som pul paýlady*” diýen sözlemlerde ulanylan “***gektardan, on müň somdan***” sözleriniň zadyň ölçegini we bahasyny aňladyşlary kimin.

5. Manysy boýunça wagt aňladýan sözler çykyş düşümi bilen üýtgände olar sözlemde aýdylýan gymyldy-herketiň boljak wagtny bildirýärler.

*Meselem: “**Ýene baş günden kanikul başlanýar**”* diýen sözlemde “***baş günden***” sözüniň sözlemde aýdylýan herketiň haçan, näwagt boljakdygyny görkezişi kimin.

217-nji gönükmä. Aşakdaky goşgy bendini okaň we ýazyň. Düşüm goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

- Derýa nirden gözbaş alýar?!
- Akar çeşme-bulaklardan.
- Bulaga suw nirden gelýär?!
- Başı belent ala dagdan.
- Dagda ol suw nädip bolýar?!
- Gökden ýagýan ýagmyrlardan,
- Ýagmyr nirden döräp bilýär?!
- Bulutlardan.
- Bulut suwy nirden alýar?!
- Gök deňizden.
- Deňize suw nirden gelýär?!
- Gyşdan, ýazdan, tomus, güýzden.

(Hojageldi Nurmyradow “Deňiz suwy nirden alýar”)

218-nji gönükme. Sözlemleri okaň hem birinji we ikinji hataarda aýratynlandyrylyp alnan sözlemleriň nähili soraga jogap bolup, nähili many aňladýandyklaryny özara deňeşdiriň.

1. Durdy şäherde okaýar.	Durdy şäherden geldi.
2. Ol günde gidýär.	Ol iki günden geler.
3. Gyrmyzyda kitap bar.	Ol Gyrmyzydan ökde.
4. Bir tonnada näçe sentner bar?	Onuň ýygan pagtasy dört tonnadan hem geçdi.

219-njy gönükme. Sözlemleri okap çykyş düşümdäki atlary tapyň. Olaryň aňladýan manysy we jogap bolýan soraglaryny biliň. Soň çykyş düşümdäki atlary saýlap ýazyň.

Pahtadan çigit, ýag, sabyn, künjara ýaly her hili önümler alynýar. Pamygyndan çit, biz, setin, platnoý, nah we beýleki dürli görnüşdäki matalar dokalýar hem-de her hili sapaklar işlenip çykarylýar.

Gumda gurakçylyga çydamly ösümlüklerden: çerkez, gandym, sazak, sözen, selin ýaly agaçlar gögerýärler.

Oларыň arasynda Daşkenden, Ürgençden, Nukusdan gelenler hem bar.

220-nji gönükme. Çeper eserlerden çykyş düşümde gelen baş sany sözlemi ýazyp geliň.

§ 59. ÇYKYŞ DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Çykyş düşümiň goşulmasy soňy çekimli we çekimsiz seslere gutaran atlaryň inçe ýogynlygyna eýerip, olara goşulyp ýazylýar.

Meselem: Maýsadan, Miweden, ejesinden, doganyndan, okuwçydan, Hywadan...

2. Wagt-orun düşümde bolşy ýaly, düşümde hem ilki bogunda dodak çekimlisi bolan, soňy “y,

l” seslerine gutaran atlaryň yzlaryndaky dar çekimliler, gysga aýdylandygy üçin, dodaklandyryp ýazylýar.

Meselem: Hünji-hünjiden, guzy-guzudan, öri-örüden, oty-otundan, öýi-öýünden, guşy-guşundan, köwsi-köwşünden, boýy-boýundan, toýy-toýundan, orny-orundan, goýny-goýnundan...

221-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň çykyş düsümde gelen atlary saýlap depderiňize göçüriň.

Reň açar, hoş saýaly,
Seniň işiň hoşdan, bugdaý.
Ekip kemala getiren,
Kimdir seni başdan, bugdaý.

(*A. Mätäji “Bugdaý”*)

Çüri aga arkasyna bir halta owuz ýaly peçegi alyp işden gelende, gün ýerine giripdi. (*Berdimuhammet Gulow “Gelnalyjy”*)

Gara batyr ýüzüni aşak salyp, märekeden kyrkelli ädim arany açyp, aýak çekdi hem aýak üstünde çommaldy. (*A. Gowşudow “Perman”*)

222-nji gönükme. Nakyllary okaň we çykyş düsümde gelen sözleriň nähili many aňladyp, haýsy soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Bal süýji, baldan bala süýji.

Göwün-göwünden suw içer, gamyş bogundan.

Balyk kellesinden çüýrär.

Ýüz otdan yssy.

Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar.

Gawun gawundan reňk alar.
Serçeden gorkan dary ekmez.
Ýa demirden, ýa kömürden.
Düýeden uly pil bar.
Dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüregi bolar.

223-nji gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini okaň we ýazyň. Çykyş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Dagdan, çölden, düzden ätläp,
Bahargözel aýlanyp ýör.
Ýagyş bilen göwün şatlap,
Düwmelerden şaýlanyp ýör...
...Doýarmyka goýun-guzy
Arpadan gök ýylakdan,
Geýýärmikä ýeriň ýüzi
Gülgün köýnek güläleken.

(Hojageldi Nurmyradow “Bahargözel”)

224-nji gönükme. İçinde nakyllary ulanyp, özüňizden sözlemler düzüň we olary depderiňize ýazyň.

§ 60. ATLARYŇ SAN, ÝÖŇKEME WE DÜŞÜM GOŞULMALARYNY KABUL EDIŞ DÜZGÜNI

 Sözlemi hasyl edýan sözler özara baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalary, ýagny san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýarler. Bu goşulmalar bolsa sözlemde sözleriň özara baglanyşmaklaryny, ylalaşmaklaryny, üpjün edýär. Atlar sözlem içinde diňe san ýa-da san hem ýöňkeme, hat-da birbada san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny-da kabul edip bilýär. Şeýle bolanda, atlar ilki san goşul-

masyny (daýhan-lar, ene-ler, okuwçy-lar) soň ýöňkeme goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz, ene-ler-imiz, okuwçy-lar-ymyz) ahyrda hem düşüm goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz-dan, ene-ler-imiz-den, okuwçy-lar-ymyz-dan) kabul edýärler.

225-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň san, ýöňkeme düşüm goşulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň.

Ogullaryň pähim-paýhasyny synlap Gözli ata olaryň geljekki ykballaryny öňünden görüp, adamçylykly ýaşamagy (adalatly, kanagatly, rehim-şepagatly, haýyr-jogaply bolmagy) ündeýär we olaryň hersine bir zady nepes edýär.

Ogullarynyň ulusy bolan Nurata – Hormatyňyz zyýada bolsun! Gahar-gazapdan saklanyň! Diliňiz dogada bolgaý. Gaýtarmyş penäkäri sizden öner, Keramatly işan-molla, pir, ahunlar köp dörär diýýär.

Ortanjysy Omar ata – Gadaganlardan gaýra duruň, neberäňiz çöpden-çörden köp bolar, Kethudalaryňyz artybergeý. Jäherbazlar, molla-işan, şyh-habyz, batyr-pälwan, bagşy-şahyrlar zyýada bolar diýýär.

Kiçi ogly Ybak (Ybraýym) ata – Gedemlilikden saplanyň, okumyş-hünär eýeleri artybersin, oturşyň agalaryňdan aýra bolar. Olaryňky – Nurgarabaýra (Syrderýa boýlaryna) gider, seňkiler bölüner aýra gider. Baran ýerine badaşagaýsen – diýýär.

226-njy gönükme. Teksti okaň köpnokatlara derek düşüm goşulmalaryny goýup göçüriň.

Dursunyň oba... birinji gezek görşüdi. Emma Dursun oba gelenden soň birbada onuň oba... .

göwni geçdi. Oba... gyrasynda iki tarap hem tapyşypdyr, hernä ýüzüniň ugruna iki tarap hem gyzyl ýumruga giräýmändir. Şeýlelikde oba... gyzykly wakalar bolýardy. Obasyn... gelen Dursuny hemme hormatlaýardy.

(Žurnaldan)

227-nji gönükme. Atlaryň düşümde üýtgeýişlerini ýatlaň. Nowruz, nagyş, göwün sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň. Düşümleriň haýsylarynda ikinji bogundaky dar çekimliler düşürildi, haýsylarynda düşürilmedi? Name sebäpli?

§ 61. ATLARY GAÝTALAMAK ÜÇIN GÖNÜKMELER

228-nji gönükme. Teksti okaň. Soňra ýöňkeme, düşüm goşulmalary goşulan atlary tapyň. Üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul eden atlary saýlap ýazyň.

Geldi meniň jana-jan dostum. Biz onuň bilen köçäniň çatrygyndan geçi barýarkak, bir maşyn bizi tasdan kakypdy. Muňa Geldiniň gahary geldi:

– Bä, nirä howlugýarsyň diýsene! Aýagynyň aşagynda suw ýaly maşyn bar, barybir, barjak ýerine basym barýar ahyry. Gözi ýok ýaly, dazlap barşyna biziň birimizi birden basaýsa, şonda başyna düşjek kyýamat hakynda pikir etmeýärmikän?

Biz bazardak gerek zadymyzy alyp, taksi tutduk. Taksi bilen gidip ugradyk. Geldi ikimiziň maşyndan elheder eden ýerimizde biziň münüp barýan taksimiz hem bir adamyny tadsan kakypdy. Geldiniň ýene gahary geldi:

– Munuň süssenekläp, maşynyň tigriniň aşagyna dykylaýşy! Bu demir ahyry: gözi ýok, gulagy ýok.

Batly gelyärkä, saklaýyn diýen ýeriňde saklap bolanok. Maşyna ýol bermeli!

Garaz, meniň dostum Geldä ýaranaýmak aňsat däl

(A. Haýydow. “Çatrykda”)

229-njy gönükme. Bu gönükmäni hem 324-nji gönükme ýaly işläň.

Bu waka gadym eýýamlarda bolup geçenmiş. Bir ýola Gün, Aýaz, Ýel üçüsi bir ýol bilen tirkeşip gelyärkäler, öz aralarynda gürrüň gozgapdyrlar.

Gün: – Men siziň ikiňizden hem güýçlüdirin – diýipdir.

Onda Aýaz:

– Ýok, men guýçlüdirin – diýip jogap beripdir. Ýöne bularyň haýsysynyň güýçlüdigini nähili bilmeli? Ine, olar şeýdip barýarkar, öňlerinden bir adam çykanmyş. Şondan soň bu adam ýaňky ýolagçylary görüp, başyndan telpegini çykaryp, arany açmanka, bu üçüsi ony öz ýanlaryna çagyryp, adamyň kime baş egenligini bilesleri gelipdir. Elbetde, üçüsine-de birden baş egen-ä dälidir? Ine, olar adamlardan:

– How, adamzat, sen dogryňy aýt, biziň üçümiziň haýsomyza baş egdiň, üçümiziň hemmämize birden baş egen-ä dälsiň? – diýip sorapdyr. (*Türkmen halk ertekileri*)

230-njy gönükme. Sözlemlerden ilki sada atlary, soňundan goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Onunjy synpda okap ýörkäk, biz jemi on iki joradyk. Kärhanalarda, obalarda, okuw jaýlarynda döredilýän gyzlar klublary, sesli žurnallar ýaly

şowly işleriň şaýadydyk. Gyzlar klubynyň işiniň rowaçlanmagynda mekdep okuwçylaryndan Ogulmeňliniň, Orungülüň, Orazsoltanyň, Aýjahanyň, Üzümgülüň, Orazgülüň, Jumagülüň, Orazdurdynyň hyzmatlary has hem uludyr.

Gorkyma bir çirkin gygyrdym. Öz sesime-de özüm oýandym. Gözümi açalak-ýumalak edip böküp turdum-da, ýorgan-düşegimi galdyryp seredişdirdim. (*B. Seytâkow “Doganlar”*)

231-nji gönükme. Atlary, olaryň ýasaýjy hem üýtgediji goşulmalaryny jedwele ýerleşdiriň.

Atlar	Asyl düýp sözlem	Goşulmalar		Söz üýtgediji goşulmalar		
		Söz ýasaýjy goşulmalar	Dereje ýasaýjy goşulmalar	San	degişli	düşüm
Obadaş-larymyzyň	Oba	-daş		lar	-ymyz	-yň
ýazyjylarymyzyň	ýaz	-yjy		lar	-ymyz	-da

Saýlawlaryndan, çayhanalaryňyza, gümrükhanalarynyň, işgärlerini, güpürdisine, şakrydylaryndan, watançylarymyzdan, howandarymyzyň, şäherlerimiziň, tomaşaçylarymyzy, myhmanlarymyzda, owlajgymyzyň, serhetçileriniň, depderçesini.

Atlaryň morfologik derňew edilişi
Derňewiň plany

- I. Söz topary. Umumy manysy.
- II. Morfologik alamatlary.

1. Asylky görnüşi (birlik sanda, baş düşümde).
2. Hemişelik alamaty (has ýa-da jyns at).
3. Üýtgäp durýan alamatlary (san, degişlilik, düşüm goşulmalary).

Derňewiň nusgasy

Ýaşulular bizi ruhy we ynsap taýdan baýlaşdyryp duran iň eziz ynsanlardyr.

Dilden derňew: Ýaşulular goşma at. Asylky görnüşi ýaşuly, jyns at, baş düşümde, köplük sanda.	Ýazuw arkaly derňew: 1. Ýaşulular-goşma at 2. asyl görnüş –ýaşuly 3. jyns at, b.d, köp san 4.
--	---

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlara kesgitleme beriň.
2. Ýöneliş, ýeňiş düşümleriň goşulmasyz görnüşde gelen atlary sözlem içinde getiriň.
3. Gysgaldylan goşma sözlere üýtgediji goşulma goşulyşyna mysal aýdyň.
4. San, degişlilik we düşüm goşulmalarynyň sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyny düşündiriň.
5. Atlar nähili ýollar bilen ýasalýarlar?

§ 62. SYPATLAR

“**Nähili?, nätüýsli?, neneňsi?**” diýen soraglara jogap bolup, predmetiň özüne mahsus bolan aýratynlygyny görkezýän sözlere sypat diýilýär.

Meselem: ak köýnek, edepli okuwçy, tämiz howa, bişen kádi, süýtli sygyr, süýji gawun, işeňňir okuwçy, ýagty synp...

Her bir predmetiň özüne mahsus bolan dürli aýratynlygy bar. Mysal üçin: “**suw**” diýen

predmetiň (düşünje) hili boýunça **süýji, turşy, aýy, duzly...** , görnüşi boýunça **gazly, dury, bulanyk, bol, akaba....** bolup biler. Sözleşikde ýa-da ýazuwda “**suwuň**” şu aýratynlyklarynyň haýsy birini aýan etmek göz önünde tutulýan bolsa, onuň şol aýratynlygy hem ýokardaky ýaly sypatlar arkaly beýan edilýär.

*Meselem: **süýji** suw, **akaba** suw, **şor** suw, **gazly** suw...*

Sözleýşigimizde sypatlar bolmadyk bolsa, onda predmetlere degişli bolan aýratynlyklary ýüze çykarmak, ýagny biz predmeti şonuň ýaly beýleki predmetden tapawutlandyryp bolmazdy. Bu bolsa ýaşaýyş durmuşynda uly kynçylyklary dörederdi.

Sypatlar şu hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen, sözleýişde atlar ýaly aktiw ulanylýan aýratyn söz toparydyr. Bular atlaryň dürli aýratynlyklaryny görkezip, şolara baglanyp, ýagny atlary sypatlandyryp gelmek bilen, üýtgediji goşulmalary: san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler. Üýtgediji goşulmalar onuň sypatlandyrylan adyna goşulýarlar.

*Meselem: ýüpek **köýnek**, ýüpek **köýnekler**, ýüpek **köýneklerimiz**, ýüpek **köýneklerimizde**.*

232-nji gönükme. Aşakdaky goşgy böleklerini depderiňize göçüriň, soň sypatyň we sypatlandyrylan sözleriň aşagyny çyzyň.

Men Watanyň balasy.
Gaýgysyz-gamsyz ösýän.
Meniň göwün islegim,
Şeýle bir arzuwym kän!

... Aýdyň Aý, nurana Gün,
Garly daglar meniňki.
Dolup akýan derýalar,
Ýaşyl baglar meniňki.
Sonarly sähralaryň.

Ak pagtasy – baýlygym. Mawy asman meniňki,
 Äleme yşk berýän Mawy umman meniňki
 Daň ýagtysy – baýlygym. Bütün barlyk gözellik,
 Gözel zaman meniňki.

(A. Atajanow “Men Watanyň balasy”)

233-nji gönükme. Soraglaryň ýerine degişli sypatlary ulanyň, sözlemleri ýazyň we sypatlaryň sözlemede nähili sypatynyň bardygyny aýdyň.

Seniň (nähili?) köýnegiň bar?
 Seniň (nähili?) galamlaryň bar?
 Siz (nähili?) kitaplar okaýarsyňyz?
 Siziň synpyňyzda (nähili?) partalar bar?
 (Nähili?) okuwçy okuwdan gijä galmaýar?
 Biz (nähili?) kitap okadyk?
 Biz (nähili?) durmuşda ýaşaýarys?
 Biz (nähili?) mekdepde okaýarys?

234-nji gönükme. Özüňizden baş sany sözlem düzüp, olaryň içinde sypatlary ulanyň.

§ 63. SYPATLARYŇ HILLERI

Sypatlar manylary boýunça hil we otnositel sypatlar diýen iki topara bölünýärler.

Hil sypatlar predmetiň hilini aňladýarlar.

Meselem: Ýaşyl, ak, gök, gögräk, ap-ak, göm-gök, uly, kiçi, çuň, ýuka, galyň, goýy, beýik.

Otnositel sypatlar predmetiň bir zada bolan gatnaşygyny aňladýarlar.

Meselem: Taryhy (waka), metodik (iş), ilerki (oba), syýasy (mesele), ýazky (ýagyş), demirçi (ussa), fiziki (terbiýe), altyn (sagat), kümüş (ýüzük).

235-nji gönükme. Tekste sözbaşy goýuň, degişli ýerinde abzas goýmak bilen, teksti göçüriň. Hil sypatlaryny tapyň we baglanyşýan sözüne peýkam bilen birikdiriň.

Gyzyl horaz ýeňenligini duýandan soň, ýene-de gaty-gaty gygyryp, ýeter-ýetmez kowdy. Kiçjik awçy öňküsinden hem gaty gaçdy we yzyna garaman, tapyrdap öýe girdi-de, äpişgeden seredip gördi. Gyzyl horaz gapynyň ýanynda boýnuny uzadyp, kellesini çalajada gyşardyp, garawullap durdy. Mikola şol gün gorkunjyna tä aňşama çenli öýden çykyp bilmedi. Indi näme awlamaly? Gaz ýok, towuklar gaçak, gyzyl horaz hem gaharjaň. (H. Ysmaýylow)

236-njy gönükme. Aşakdaky sözlemlerden oňnositel sypatlary saýlap ýazyň.

Egni könelişen ýaş gyz eglip, elindäki aňaç çemedanyny trotuarda, tahta jaýjagazyň gapysynyň ýanynda goýdy. Şol ýerdäki tahta germewleriň aňyrsynda, tegelek, giň çukuryň içinde ekskawator işläp durdy. Onuň mähnet dişli susgujy çagylsow ýerden gum susup, ýük maşynlarynyň üstüne dökýärdi.

Onuň her gezekkisusup alýan gumuny gazmak we çukurdan çykarmak üçin, azyndan üç işgär bir sagat işlemek gerekdi. Emma maşyn muny bary-yogy ýarym minudyň içinde ýerine ýetirýärdi.

(Gazetden)

Geldä sport ýaryşlaryna aktiw gatnaşanlygy üçin altyn sagat berildi. Bagda düzüm-düzüm bolup oturan turşy almalar göreniňde gözüňi gamaşdyrýar.

Ejem külal tamdyra çörek ýapdy.

237-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, hil sypatlary biraýry, otnositel sypatlary biraýry görnüşinde depderiňize göçüriň.

Gök ýaprak, düşekli öý, goýy saýa, salkyn jaý, gyşgy gar, göm-gök suw, Kelteminardaky bag, taryhy ýadygärlik, uly ýap, beýik dag, agaç sandyk, ýuka kitap.

238-nji gönükme. Özüňizden hil sypatlara degişli üç sany, otnositel sypatlara degişli üç sany söz tapyň, sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

§ 64. SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Hiç hili goşulma kabul etmän, asyl many-synda ulanylýan sypatlara asyl sypatlar diýilýär.

Meselem: Ak, gök, sary, süýji, ala, dogry, beýik, gyzyl, ýaşyl, owadan, gowy.

Ýasama sypatlar

Söz ýasaýyjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan sypatlara ýasama sypatlar diýilýär.

Meselem: külal-**çy** (ussa), taý-**gak** (ýol), bilim-**li** (alym), akyl-**ly** (gyz)...

Sypatlar esasan atlardan we işliklerden ýasalýar.

239-njy gönükme. Aşakdaky goşgy bendinden asyl sypatlary tapyň we depderiňize göçüriň.

- Sary agam içerde,
Gök sakgaly daşarda.
- Ol näme üçin gök sakgal,
Haçan boljak ak sakgal!?

– Gök diýenim ýaşyldyr,
Özi sary käşirdir.

– Sary käşir agarmaz,
Suwsuz ýerde gögermez.

(M. Söýegow “Käşir”)

240-njy gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we ýasama sypatlary saýlap depderiňize göçüriň.

Gyzykly hekaýa, gara mata, ýaşyl reňk, owadan baýdak, balykly ýap, haýbatly dag, gazaply derýa, guýruksyz tilki, gorkak towşan, ejiz haýwan, gazaply ýolbars, degerli söz, mähirli adam, mähriban ene, bulutly asman, ýaglykly gyz, ukuly gözler, ýalta oglan, jedelli mesele, jedelsiz çözügüt, nabatly çay, süýjüli köke, täze habar, täzeçe garaýyş, çydamly çopan, obaly oglan.

241-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Melewşe galam, ak telpek, gara at, alaja öküz, ýaşyl kitap, sary bugdaý, owadan gyz, dogry ýol.

§ 65. ATLARDAN SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Atlardan sypat ýasamak üçin köplenç aşakdaky goşulmalar ulanylýarlar:

-ly, -li – ylymly, bilim-li;

-çy, -çi – demir-çi ussa;

bi – bi-mahal, bi-wagt, bi-maza;

-syz, -siz, -suz, -süz – mal-syz, bilim-siz, gülsüz, ot-suz;

-lak, -lek – et-lek, baldyr-lak;

-ça, -çe – köýnek-çe, (oglan) tahýa-ça (adam).

-lyk, -lik, -luk, -lük – ekin-lik meýdan; güýzlük (bugdaý)

-ky, -ki – ýazky, daşky, şäherdä-ki, obada-ky.

Rus dilindäki sypatlar ýasaýjy **-çeskiý, -çnyý** ýaly goşulmalar taşlanyp türkmen dilinde “**k**” getirilip ýasalyşy.

Meselem: **pedagogik** institut, **antik** edebiýat, **demokratik** partiýa, **tehniki** ylmlar.

Eger-de şeýle sözler professiýa bilen baglanyşykly at bolup gelseler, onda “**k**” sesinden soň “**ı**” sesi hem getirilýär.

Meselem: fizik-fiziki**i**, himik-himiki**i**.

-ýat, -ýet bölegi bilen gutaran sözleriň zyndaky “**-ýat, -ýet**” böleklerini taşlamak bilen ýasalyşy.

Meselem: Medeni**ýet** – medeni (işler) edebi**ýat**–edebi (eserler).

Käbir sözleriň soňundan **-at, -et** böleklerini taşlap, onuň ýerine **-y, -i** goşulyp ýasalyşy.

Meselem: Syýas**at** – syýasy**i**, millet-mill**i**.

-Dar, -hor, keş, -kär – algy-dar, bergi-där (adam), suratkeş gyz, jogapkär işçi, hilegär tilki.

Birnäçe at sözleri hiç hili goşulma kabul etmän, özleriniň degişli sözi bilen gelenlerinde sypatlyk roluny ýerine ýetirýärler.

Meselem: **Bugdaý** çörek, **demir** gapy, **kü-müş** ýüzük, **ýüpek** mata.

242-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň we ýazyň. Sypatlaryň haýsy sözlerden nähili goşulmalar arkaly hasyl bolandygyny bilip, sypat ýasamaga kömek eden goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

Sowatly okuwçy, edepli gyz, işli adam, aýdymçy oglan, halyçy gözel, sagymçy gyz;

Bimaza gawun, biedep çaga, betnyşan kempir, işsiz adam, duzsuz nahar, süýtsüz geçi;

Köýnekçe oglan, tahýaça gyz, tüýlek jüýje, saçlak adam, güýzlük bugdaý, çägelik ýer, çagylyk baýyr;

Ýazky bugdaý, güýzki ýüň, ýokarky oba, ilerki dag, obadaky jaý, säherdäki iş.

243-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soň sypatlary baglanýan sözleri bilen depderiňize göçüriň. Atlardan ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

– Ýok, diňe bir ygally, ýaramaz howada däl – diýip, Çarwa, Mergen ýaňyja demlän tüňçesini birki gezek agdardy. Oglanlar, ygallyk harasatly günler ýylyň içinde sanlyja gezek bolýar.

– Çagalar, çopan sährada goýun bakyp, özi hem itsiz bolsa oňa gün görmek örän kyn düşer. (*B. Kurbanow “Çarwa Mergen”*)

Bilimli adam märekede gep urşundan belli. (*Nakyl*)

Ol ýaşlygyndan bir kümüşçi hem tam ussasyna şägirt bolupdyr. Biziň halkymyz zähmetkeş halkdyr.

Gybatkeş adamyň günäsin ötgün, ýamanlyk etseler, ýagşylyk etgin... . (*Abdyrahman Jamy “Altyn zynjyr”*)

244-nji gönükme. Sözleri okaň we olara garşydaş manyda ulanylýan sözleri (antonimleri) tapyp depderiňize ýazyň. Soňra sypatlaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny bilip, düýp sözleriň aşagyny çyzyň.

Bilimsiz – bilimli, ýüksüz-... , ukusyz-... , unsuz-... , don- suz-... , otsuz-... , öýsüz-... , köksüz-... , çygysz-... .

Sowatly – sowatsyz, şorly-... , duzly-... , ýüňli-... , suwly-... , süýtli-... , tüýli-... , otly-... , aşaky-... , gaýraky-... , bärki-... , çukurlyk-... , ýükli-... , ýazlyk-... .

§ 66. IŞLIKLERDEN SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Aşakdaky goşulmalar arkaly işliklerden sypatlar ýasalýar:

-ç – gysgan-ç çaga, eýmen-ç (mahluk);

-jaň, -jeň – öwün-jeň (adam), utan-jaň (gyz), ýaran-jaň tilki;

-ak, -ek, -k – dişle-k (it) gork-ak (oglan) ürkek (mal);

-gak, -gek – bez-gek (mal); taý-gak (ýer);

-agan, -egen – ýat-agan (öküz), gez-egen (geolog);

-mazak, -mezek – oýan-mazak (oglan), eşitmezek (garry);

-arman, -ermen – al-arman (söwdagär), edermen (ýigit);

-gyn, -gin, -gun, -gün, -gur, gür – gyz-gyn (çaý), bitgin (bugdaý); gurgun (maşgala), ös-gün (ýoronja), ur-gur (mergen), öt-gür (söz);

-yk, -ik, -uk, -ük – aç-yk (gapy), gädik (kepeje), ýo-luk (ýüp);

-gy, -gi – edil-gi (iş), sanal-gy (zat).

Bu goşulmalardan “**-gun, -gün, -gur, -gür, -uk, -ük**” goşulmalary soňy çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimli dodaklanan bir bogunly sözlere goşulyp ýazylýar.

Meselem: ýoluk ýüp, döwük çelek, görgür adam, ösgün ot, gurgun hojalyk.

245-nji gönükme. Söz düzümleri hem-de sypatlaryň nähili hasyl bolandyklaryny we sypat ýasaýyjy goşulmalaryň ýazuw düzgünini düsündiriň.

Gorkunç depe, üytgeşik nakyl, ýyrtyk keçe, kesgir pyçak, edermen esger, döwük araba, ýüzgür ördek, öwünjeň adam, utanjaň gyz.

246-njy gönükme. Söz düzümlerini okaň we ýazyň, işliklerden ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Öwünjeň aýal, utanjaň oglan, öwrenje tikiñçi;
Etlek çaga, depek eşek, aglak bäbek, ýatak adam;

Ozgak oglan, süzek goç;

Gülegen gyz, utagan sportsmen;

Gidermen ýolagçy, alarman söwdagär, geplemezek çaga;

Sergin howa, ösgün saç, gurgun öý, ýazgyn palas;

Duýgur it, syzgyr mal, kesgir gylyç;

Açyk gapy, deşik halta, döwük käse.

247-nji gönükme. Atlaryň önüne işliklerden ýasalan sypatlary ýazyp, söz düzümini hasyl ediň we depderiňize ýazyň.

Nusga: Towşan – gorkak towşan.

Towşan, ýylan, tazy, suw, adam, hat, düýe, gawun, söz, çuwal, haly, halypa, şägirt, mata, öküz, çaga.

§ 67. SYPAT DEREJELERI

Sypatlar sözlemde sypatlandyryan atlaryň hili hem görnüşi boýunça dürli-dürli aýratynlyklaryny görkezmek üçin käbir goşulmalary kabul

edýärler. Şonlukda sypatlar öňki aňladýan manysyndan başga üýtgeşiğräk many aňladyp, özleriniň sypatlandyrýan atlarynyň umumy görnüşiniň artykdygyny, kemdigini we beýleki aýratynlyklaryny mälim edýärler.

Sypatlaryň şeýle ýagdaýda ulanylyşlary olaryň aýry-aýry derejelerini görkezýär. Sypatlaryň şu hili derejelerinden 1) **düýp**, 2) **kemlik**, 3) **artyklyk** 4) **söýgülilik** derejelerini bellemek mümkin.

1. Dereje ýasaýjy goşulmany kabul etmedik asyl we ýasama sypatlara sypatlaryň düýp derejesi diýilýär.

Meselem: ak, sary, uly, kiçi, ylymly, bilimli, otluk (ýer), öwünjeň, ýaranjaň, gorkak, edermen, ösgün, açyk, (gapy), eýmenç (ýylan) we başgalar.

2. Sypatlaryň kemlik derejesi sypatlaryň soňuna “**-ymtyl, -umtyl, -ümtil, -mtyl, -ymtyk, -umtik, -ymtyk, -ümtik, -mtyk, -mtik, -gylt, -rak, -rek, -ja, -je**” ýaly goşulmalar goşulyp, goşulan sypatlaryna bir hili kemlik manysyny berýärler.

Meselem: ag**ymtyl** mata, garam**tyl** geçi, dor**umtyl** at, gög**ümtil** mawut, aj**ymtyk** un, me**lemtil** reňk, gög**ümtil** kagyz, süýj**ümtil** derman, şor**umtyk** suw, ýaş**rak** sogan, gög**räk** mata, ak**ja** guzy, gök**je** guzy.

“**-rak, -rek**” goşulmasy diňe kemlik derejesine hyzmat etmän, deňeşdirmegi hem aňladyp biler.

Meselem: Ýazmyrat menden ulurak. Çary menden kiçiräk.

“**Gögümtläräk, gyzgyldrak, sarymtylrak, agymtylrak...**” ýaly sözlerde sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýan goşulmalar yzly-yzyna-da goşulyp bilýärler.

3. Artyklyk derejesi – sypatlaryň oňünden “**iň, örän, şar, çuw**” kömekçileriň gelmegi bilen we asyl sypatyň ilki bogynyň çekimsiz sesine çenli alnyp, soň “**m, p, s**” sesleriň biri gelip, sykata artyklyk many berýär.

Meselem: Gök – **göm**-gök mawut, ak – **ap**-ak guzy, dogry – **dos**-dogry mesele, ýagşy-**örän** ýagşy, gowy – **iň** gowy okuwçy, gara – **şar** gara galam, ak – **çuw** ak mata, gyzyl – **çym** gyzyl köýnek.

248-nji gönükme. Sözleri depderiňize göçüriň, soň sypat derejesiniň aşagyny çyzyň.

Medet Meläniň çeken suratyna seretdi-de: “Bu ýerini gögümtl, bu ýerini bolsa gyzgylt reňk bilen reňkle, emma saçyny bolsa garamtylrak reňk bilen reňkleme gerek” diýip maslahat berdi.

Kuly aga, ap-ak sakgaly perişdeli adamdy. Onuň dorumtyl aty bardy. Göm-gök asmanda uçup barýan guşlara seredýärdi. Bagdaky almalar ýaňy süýjümtik tagama geçipdi.

249-njy gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň soň sypat derejesine degişli bolan sözleri aýdyp beriň.

1. Onuň ýüzi çym-gyzyl boldy. 2. Asmandaky ýyldyzlar uzagrakdan görünýärdi. 3. Kakamyň kätmeni kütegräkti. 4. Çagalar gögümtl mekdep formasyny geýýärler. 5. Synpymyzyň aýnalaryna göm-gök reňkli boýag çalmandyr. 6. Baýramçylykda iň ýagşy okaýan okuwçylara sylaglar berildi.

7. Begres ýaly gögümtil öwüsýän baýyr depelerinde akja köýnekle çagalar oýnap ýördiler.

250-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň we -rak, -räk dereje goşulmasyny kabul edýän sypatlara bu goşulmalary goşup, jedweldäki ýaly göçüriň. Haýsy orfografik düzgün bilen iş salyşandygyňyzy düşündiriň.

-rak,-räk goşulmalaryny kabul edýän sypatlar	-rak,-räk goşulmalaryny kabul etmeýän sypatlar
Ulurak keçe	Asmandaky ýyldyzlar

Uly keçe, asmandaky ýyldyzlar, gowy jaý, giň otag, owadan haly, doly bedre, küýzedäki suw, soňky söz, öňki hatar, dözümlü adam, çagaly öý, bagtly maşgala, ynamsyz ädim, suwsuz ädim, mähnet dag, kiçi toý, düşünjeli okuwçy, eýesiz at, çopansyz süri, ýalňyşsyz düzme, çal bag, garaja ýaby, duzly nahar.

251-nji gönükme. Sypatlaryň her bir derejesi üçin özüňizden üç sany sözlem ýazyň.

§ 68. SYPAT DEREJELERINIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

I. Sypatlaryň kemlik derejesiniň ýazuw düzgüni:

a) Yzy çekimsiz sese gutaran dodak çekimlili bir bogunly sypatlara “**-ymtyl, -ümtil, -umtyl, -ymtyk, -ümtik**” goşulmalary goşulýarlar we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: şor – şor**umtyk** suw, dor – dor**umtyl** at, gök – gög**ümtil** mata, we ş.m.

Birinji bogunda dodak çekimlisi bolup, soňy “**y, i**” sesleri bilen gutaran sypatlara kemlik derejesiniň goşulmalary goşulanda, sypatlaryň

soňundaky “**y, i**” sesleri dodak çekimlilerine öwrülýärler we ýazuwda hem şeýle ýazylýarlar.

Meselem: şüýji–süýj**ü**mtik derman, turşy–turş**u**mytk gatyk...

b) “**Gyzyl, sary**” sypatlaryna “**gylt**” goşulmasy goşulanda, gyzyl söziniň soňy “**y**” sesi düşýär we şeýle-de ýazylýar.

Meselem: gyz**yl**–gyzgy**lt** mata, sary**y**–sargy**lt** kagyz.

w) Iki bogunly ýa-da çekimlisi uzyn aýdylyp soňy “**k, p, t, ç**” dymyk sesleri bilen gutaran bir bogunly sypatlara çekimlili ses bilen başlanýan we “**-rak; -räk**” goşulmalary goşulanda, dymyk sesler özleriniň degişli açyk seslerine öwrülýarler. Bular ýazuwda hem öwrülişleri ýaly ýazylýarlar.

Meselem: gö**k**–gö**g**ümtil, a**k**–a**g**ymtyl, a**k**–a**g**rak, gö**k**–gö**g**räk, ags**a**k–agsa**g**rak, oň**a**t–oň**a**dräk, erbe**t**–erbe**d**räk we ş.m.

g) Soňy çekimsiz ses bilen gutaran sypatlara “**-rak, -räk**” goşulmasy goşulanda, köplenç “**r**” sesiniň önünden gowşajyk “**y, i, u, ü**” sesleri eşidilýärler, emma olar ýazylymýarlar.

Meselem: Ýaşyly**r**ak däl, ýaşyl**r**ak, gö**g**ü**r**äk däl, gö**g**räk.

II. Sypatlaryň artyklyk derejesiniň ýazuw düzgüni.

Sypatlaryň artyklyk derejesinde önünden gaýtalanýan bölek bilen sypatyň arasynda defis goýlup ýazylýar.

Meselem: ap-ak, göm-gök, dos-dogry.

Sypatlaryň önünden “**şar, çuw, iň, çyk**” ýaly bölekler gelende, olar bilen sypatlaryň arasynda defis goýulmaýar.

Meselem: şar gara, çuw ak, çym gyzył, iň ýagşy.

Bellik: Sypatlar hemişe atlardan öň gelip, olary sypatlandyrman, sözlemde ýene özleri-de adyň hyzmatynda ulanyp biler. Şonda sypatlar san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler, atlaryň ýazylyşlary ýaly hem ýazylýar.

Meselem: Ýagşydan at galar, ýamandan set. Iň güýçsüziň güýçlülerden hökmi zor...

252-nji gönükme. Sözlerniň yzyna sypatlaryň kemlik derejesiniň degişli goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň.

Ýaşyl, mele, ak, gök, gyzył, sary, goňur, mämişi, süýji, turşy, ajy, şor, ýuwan, goýy, suwuk, güýçli, ýaş, agyr, ýeňil, oňat, erbet, giç, aç, agsak, ejiz, ýalpak.

253-nji gönükme. Sözlerden sypatlaryň artyklyk we kemlik derejelerini ýasap, depderiňize ýazyň. Artyklyk we kemlik derejäni ýasanyňyzda nusga hökmünde berlen sözler toplumynyň birinjisi ýaly edip göçüriň.

1. Ýaş – örän ýaş, berk, gaty, sesli, ýagty, talap ediji, ýuwaş gury, baý, arassa, gür.

2. Gysga – iň gysga, alçak, ýakyn, dar, pesejik.

3. Gyzykly – has gyzykly, tanymal, owadan, bagtly, peýdaly.

§ 69. SINONIM SYPATLARY

Pikiriň çeper beýan edilmeginde sypatlar uly hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olar atlaryň dürli aýratynlyklaryny aýan etmek bilen, sözlemde labyzlylyk, çeperçilik, obrazlylyk girizýärler. Pikiriň şeýle görnüşde beýan edilmegi üçin söz-

lemde ulanylýan sypatlaryň gereginden artyk gaýtalanymazlygy zerurdyr.

Ine, şu zerurlyk üçin, atlaryn sinonimleşip ulanylyşlary ýaly, sypatlar-da sinonimleşýärler, ýagny belli bir manyny aňladýan sypat öňki ýa-da şoňa golaý manyny berýän başga bir sypat bilen çalşyrylyp ulanylýar.

Meselem: “ýagşy ýoldas” diýen söz düzümindäki “*ýagşy*” diýen sypaty özüniň sinonimleri “*gowy, oňat, ajaýyp*” ýaly sypatlar bilen çalşyryp “*gowy adam*”, “*oňat adam*”, “*ajaýyp adam*” kimin ulanmak mümkin.

Sypatlaryň şeýle görnüşde ulanylmagy, öňde belleýşimiz ýaly, pikiriň labyzly, obrazly, täsin beýan edilmegine getirýär. Şoňa görä-de çeper eserlerde, halk döredijiliginde sinonim sypatlaryna köp duş gelmek bolýar.

Biri-biriniň deregine ulanylmagy mümkin bolan sypatlara sinonim sypatlar diýilýär.

254-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň nähili sypatlardygyny biliň. Soňra olaryň kime we nämä degişlidigini görkezip, depderiňize ýazyň.

Edepli, tertipli, düzgünli;
zehinli, ýatkeş, ýiti;
ylymly, bilimli, sowatly;
tagamly, süýji, lezzetli;
edermen, batyr, gahryman, mert.

255-nji gönükme. Sözlemleri depderiňize göçüriň we sinonim sypatlaryň aşagyny çyzyň.

1. Yzzat, hormat syn etmegin,
Görüm görülmegen ýerde.

Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
Nobat berilmegen ýerde.

(*Magtymguly*)

2. Ýaman söz aýrar ýagşy dostuňdan.
3. Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata müň gamçy.
4. Ýagşy söz ýylany hinden çykarar.
5. Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler.
6. Ýaramaz adamdan gaçyň.
7. Sapar biziň mekdebimizde oňat okuwçylaryň biridir.

256-njy gönükme. Hekaýany okaň we sypatlaryň sözlemde nähili many aňladyp gelyändiklerine üns beriň. Soňra olary sypatlandyryýan atlary bilen saýlap ýazyň.

1. Sypat sözler, sada sözler,
Öwretdi kän zady sözler.
Ýöne bar-la ýene sözler,
Degýär näzik göwne sözler.
Gybat sözler, ýalan sözler,
Erbet sözler, ýaman sözler.
Olar hakda sapak ýok-la,
Mugallymyz soranok-la?

(*A. Rahmanow "Gybat"*)

2. "Balguýy" obasy giň oýuň içinde ýerleşýärdi. Onuň daşyna gyzgylt ürgün çägeli alaňlar gurşap ýatyrdy. Çöküp düýeler kimiň biri-birine gyslyşyp ýatan bu alaňlaryň haýsy biriniň üstüne çykyp seretseň, oba giň telper kerseniň içinde ýerleşen ýalydy.

Ýöne "kerseniň gaýra ujunda oňa boş takyrjyk oba oglanlarynyň üýşýän, oýnaýan ýeridi. Ol meýdanyň eýlesi-beýlesi ep-esli dardy.

257-nji gönükme. Sinonim sypatlaryna degişli 5 sany sözlem düzüp ýazyň.

Sypatlary gaýtalamak üçin gönükmeler

258-nji gönükme. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň. Soňra ondaky sypatlary aýdyp beriň.

Gyzyl reňkde çöken Günüm,
“Ýarty garpyz” diýdir ýene,
Hem gündizi elter indi,
Towşanlaryň öýlerine.

Gyzyl reňkiň aşagyndan,
Sary reňkim ýazdy haly,
Ýup-ýumsajyk onuň üsti,
Guşlar gelip oýnar ýaly.

Keýerip dur keýik ýaly,
Ele reňkde çöken atym.
Ýaşyl reňkim tiz örüzdi,
Töweregiň terje otun.

Gara reňkim gije boldy,
Ýyldyzlaram geler göçüp...
Kim uklajak bolsa, indi,
Ýatybersin bäräk geçip.

(A. Allanazarow “Meniň reňklerim”)

259-njy gönükme. Bölejigi okaň we ondaky sypatlary we olaryň sypatlandyryan atlary tapyň. Soňra olary depderiňize ýazyp, üýtgediji goşulmalaryň haýsy söze goşulandyklaryny anyklaň.

1. Ine, bir gün Çerkez gara der bolup öýlerine geldi. Gözlerini elek-çelek edip, tamyň içine garady. Elindäki balyk tutýan köneje torjagazyny diwardaky

uly çüýden asdy. Toruň içinde iki sany kiçijik balyk hem bardy.

2. Ulurak awy ele salmakda Durdy aganyň saryja tazysynyň edýän kömegi ýokdy. Ol aýaklary çöp ýaly inçejik, kiçijik horja güjükdi. Emma şeýle-de bolsa, Durdy aga awa gidende, ony ýany bilen alyp giderdi. Sebäbi saryja tazy aw awlamakda Durdy aga oňat kömek ederdi.

Sypatlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary.

Üýtgeýän alamatlary: hil sypatlary **-rak, -rek** dereje goşulmalaryny kabul edýärler, beýleki sypat görnüşleri bu goşulmalary kabul etmeýärler.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Penjirämden gara daglar görünýär,
Tutundygym, söyledigim gara dag.

(G. Geldiýew)

Gara (dag)-sypat

Gara (nähili?) dag.

IV. Hil sypat.

V. Gara (nähili?) dag – aýyrgyç.

260-njy gönükme. Goşgy setirlerini okaň we göçüriň. Sypatlary ýazuw arkaly derňäň.

Akja telpek, gyrgyzy don,
Tirme guşak – üsti başym.
Çäk ýakaly köýnegimiň,
Gör nagyşyn, synla nagşyn.

(T. Söhbetow. “Meniň suratlarym”)

§ 70. SANLAR

Sypatlar atlaryň öňünden gelip, predmete degişli bolan aýratynlyklary görkezýän bolsalar, sanlar hem atlaryň sanyny, mukdaryny tertibini görkezýär. Sypatlar ýaly bularyň-da sözleýişde uly hyzmaty bar.

Bir zadyň mukdaryny we sanamakda tertibini bildirýän sözlere san diýilýär.

Meselem: “Meniň on sany jüýjäm bar. Gülşadyň dört depderi bar. Biziň synpymyza otuz üç okuwçy okaýar. Maýsa başinji synpda okaýar. Sekizinji brigada ýygymda öňde barýar” diýen sözlemlerdäki “**bäs, on, otuz üç**” mukdar, emma “**bäşinji, sekizinji**” sözleri bolsa tertip sanlarydyr.

Sanlar özleriniň aňladýan manylary we grammatik alamatlary taýdan iki hili bolýar:

1. Mukdar sanlar.

2. Tertip sanlar.

1. Bir zadyň mukdaryny görkezip “**näçe?**” diýen soraga jogap bolýan sözlere **mukdar sanlar** diýilýär.

Meselem: dört alty, on, ýigrimi, kyrk bäs, bir yüz, ýigrimi alty.....

2. Sanamada tertip görkezip, “**näçenji?**”, “**haýsy?**” diýen soraglara jogap bolýan sözlere **tertip sanlar** diýilýär.

Meselem: Birinji, ikinji, altynjy, ýedinji, ýigriminji....

Çekimsiz ses bilen gutaran mukdar sanlaryň yzyna “**-ynjy, -inji, -ynjy, -ünji**”, emma çekimli bilen gutaranlara bolsa “**-njy, -nji**” goşulmalary goşulyp, tertip sanlar ýasalýar.

Meselem: dokuz-ynjy, baş-inji, on-unjy, üç-ünji, alty-njy, ýedi-nji... .

261-nji gönükme. Sözlemleri okaň hem ondaky mukdar sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Sanlary hat bilen ýazmagy unutmaň.

Ynsan dünýä inende onuň 300 sany süňki bolýar, ýöne 25 ýaşayança olar diňe 206 bolup galýar. Galanlary birleşýär. Adamlar 1935-nji ýylda 5 sapa Günüň tutuluşyny, 2 sapa Aýyň tutuluşyny synlapdyrlar. 1982-nji ýylda bolsa Günüň tutuluşyny 4 sapa, Aýyň tutuluşyny 3 sapa synlapdyrlar.

Gadymy Hytaý diwary biziň eramyzdan ozalky 221–210-njy ýyllarda gurlupdyr. Dünýäde bu diwaryň deňi taýy ýokdur. Onuň uzynlygy 3460 kilometre ýetýär. Özi hem, Hytaý diwary el bilen gurlan desgalaryň arasynda kosmosdan görünýän az sanly desgalaryň biridir. Demirgazyk Koreýadaky “Raýsont” myhmanhanasy dünýäde iň beýik myhmanhana hasaplanýar. Ol 105 gatdan ybarat. Bu myhmanhana 20 ýyllap gurlupdyr.

262-nji gönükme. Matallary okaň we jogabyny biliň. Soňra olary göçüriň we sanlaryň aşagyny çyzyň. Mukdar sanlaryň ýokarsyndan “m” harpyny ýazyň.

Dört aýagy bar, döşi ýok. Üç aýakly atym bar, dürli-dümen otum bar.

Iki dogan bir-biriniň
Diýdaryndan doýanok,
Ýöne weli bir-birine
Ýakynlaryn diýenok.
Iki enäniň on ogly bar,

Hemmesiniň ady bir.
Açsaň iki ýüzi bar,
Baldan şirin sözi bar,
Dört burçly ýasy zat
Gatlama dek gat-gat dur.

Bir agajym bar on iki şahaly,
Her şahasy otuz ýapprakly,
Ýappraklaryň bir ýüzi ak, bir ýüzi gara.

263-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Soňra olaryň hersiniň zyndan jogap bolýan soraglaryny ýazyp görkeziň.

1. Fermer hojalyklaryň 1, 2, 3, 4, 6-njy bölümlerinde pagta ekiş işleri gyzgalaňly gidýär.

2. 21-nji fewral halkara ene dili günüdür.

3. Mekdebimizdäki okuw tejribe uçastogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar tutýar.

4. Ibn Sina on ýaşyndaka Gurhany başdan-aýak ýatdan bilipdir.

5. Ýapbak bilen Mapbak Japbagyň iki golundan tutup galdyrdy.

6. Az ýatan köp ýatana kyrk tylla bermeli.

7. Okuwçylar 235 tonna metal, böleklerini ýygnadylar.

264-nji gönükme. Dik çyzygyň sag hem çep tarapyndaky sözlemleri deňeşdirip okaň, has gara ýazylan sözleriň özara nähili tapawudynyň bardygyny biliň.

Synpymyzda otuz üç okuwçy **okaýar**.
Edebiýat kružogyna on iki okuwçy gatnaşýar.
Mekdebimizde on dokuz synp **bar**.
Maralyň on sany jüýjesi **bardy**.

Olar terbiýeli okuwçylar. Ýaşajyk okuwçylar **köp zady bilmäge çalyşýarlar**.
Biz arassa synplarda **okaýarys**.
Olaryň hemmesi ak jüýjedi.

265-nji gönükme. Aşakdaky sözleri dört topara bölüň: 1) atlar; 2) sypatlar; 3) sanlar; 4) işlikler. Olary nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: Atlar kim? näme? nire? – Bäşim, owlak, geçi.

Bäşim okaýar, iş, owlak, onunjy, geçi, ýedinji, dörtlük, ýüz, ýüzlük, ýüzbaşy, onbaşy, dokuz, yedi gat, on hatar, segseninji, ýüzyär, ýekeledi, ikiledi, bir, ýigrimi.

§ 71. SANLARYŇ GURLUŞY

Sanlar özleriniň gurluşy taýyndan iki hili bolýarlar:

1) **Sada sanlar**; 2) **Goşma sanlar**.

1. Bir sözden ybarat bolan sanlara **sada sanlar** diýilýär.

Meselem: alty, on, dokuzynjy, başinji.

2. Birden artyk sözden düzülen sanlara **goşma sanlar** diýilýär.

Meselem: on baş, on sekiz, ýigrimi baş, otuz yedi, ýigrimi sekiz, iki müň onunjy...

Mukdar sanlar bilen bilelikde ulanylýan atlar köplenç birlik sanda alynýar.

Meselem: bir gün, baş kitap, otuz alty okuwçy, on alty gyz...

Şeýle-de bolsa, “**bäş orunly maşynlar**”, “**iki etažly jaýlar**” diýen ýaly umumlaşdyrylan atlar mukdar sanlary bilen birlikde gelenlerinde hem köplük sanyň “**-lar, -ler**” goşulmasyny kabul edip bilerler.

Mukdar sanlaryň ýene bir görnüşi drob sanlardyr. Drob sanlary bitin sanly predmetiň bölegini görkezýär.

Meselem: ýedi bitin dörtten üç – $7\frac{3}{4}$;

Ýigrimi alty ýarym – $26\frac{1}{2}$;

On iki bitin ondan iki – $12\frac{2}{10}$.

266-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Sada sanlary biraýry, goşma sanlary biraýry edip depderiňize göçüriň.

1. Ýakynda mekdebimizde “Ýedi gözəl” konkursy geçirildi.

2. Gapbar agam, Ýazly üçimiz dört sany demir tigr tapyp, araba ýasadyk.

3. Arabany beýik depä üç bolup itip çykarýardyk.

4. Biz ini 10 metr 75 santimetr boýy 18 metrden ybarat bolan türkmen halysyny gördük.

5. On ýedi sagat ýigrimi bir minutda ikinji ugrajak toparlar hatara düzüldiler.

267-nji gönükme. Hekaýadan bölejigi okaň we bitewi birligi hem birligiň ownuk böleklerini görkezýän goşma sanlary aýyl-saýyl edip, olary aýry-aýrylykda saýlap ýazyň.

Mekdebimizdäki okuw tejribe uçastogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar, başden dört bölegini bakja ekinleri, galan bölegini tehniki we beýleki ekinler tutýar. Men şu uçastogyň ondan dokuz böleginde geçirilen praktiki işlere gatnaşdym. Tejribe uçastogumyz bir gektaryň dokuzdan sekiz bölegini tutýar. Onda mekdep boýunça jemi on alty synp işleýär. Her synpda bolsa otuz okuwçy bar.

§ 72. SANLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşma sanlar goşulyp ýazylan, aýry-aýry ýazylýarlar.

Meselem: on baş, on ýedi, bir ýüz yigirmi, iki müň on...

2. Tertip sanlary ýasamak üçin yzlary çekimsiz ses bilen gutaran sanlara “-ynjy,-inji, -njy,-unji” emma çekimliler bilen gutaranlara bolsa “-njy,-nji” goşulmasy goşulýar.

Meselem: dokuz-ynjy, baş-inji, on-unjy, üç-ünji, alty-njy, ýedi-nji...

3. Soňlary çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimlisi dodaklanan, bir bogunly sanlardan tertip san ýasalanda, ýogyn sözler ucin “-unjy”, inçe sözler üçin bolsa “-ünji” goşulmasy goşulýar.

4. Sözlemiň başynda ya-da ortasynda tertip sanlar getirilip sifrler bilen gorkezilende, onuň zzyndan defis goýulýar. Defisden soň, ol sanyň çekimli ýa çekimsiz bilen gutarşyna garamazdan, ýogyn sözler ucin “-njy” inçe sözler üçin “-nji” gosulmasy ýazylýar.

Meselem: Meniň agam 9-njy synpda okaýar. Maral 8-nji synpda 3 sany hormat hatyny aldy.

5. Setir başlarynda tertip sanlar sifr bilen gorkezilip, zzyndan ýaý bilen ýazylan bolsa, ol tertip sanlardan soň “-njy,-nji” goşulmasy ýazylmaýar.

Meselem: 1. Dawletow. 2. Baltabaýew ýa-da 3. Şekillerinde bolşy kimin.

6. Tertip sanlar rim sifrleri bilen gorkezilende, onuň zzyndan defis goýulmaýar we tertip sanyň goşulmasy hem ýazylmaýar.

Meselem: XVIII asyr edebiýaty, V synpyň okuw kitaby...

7. Tirkeşdirilip ulanylýan çen-takmyn sanlaryň arasynda defis goýlup ýazylýar.

Meselem: Biz alty-ýedi bolup gezelenje gitdik. Biziň öňümizden baryan ýaşuly elli-altmyş ýaşlaryndady.

8. Sanlaryň yzyndan goşulýan ýasaýjy goşulmalar atlaryň, sypatlaryň yzyna goşulyşy ýaly goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: başlik, onluk, ýedilik, üçlük we ş.m.

9. Sanlar atlaryň önünden gelip, şolaryň mukdaryny, tertibini görkezmän, sözlemde ýeke özlери hem adyň hyzmatynda ulanyp biler. Ine, şunda olar san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler hem atlaryň ýazylyşy ýaly ýazylýarlar.

Meselem: başinjiler, üçler, üçüm, dördüň, onusy, onunjylarymyzda...

Sözlemde goşma sanlaryň ýeke özlери ulanylanda, olaryň iň soňkusy san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: on ücler, ýigrimi altylardan, on ýedinjiden...

268-nji gönükme. Sözlemleri okaň we sanlaryň aňladýan manysyna, ýazylyşyna pugta üns berip olary göçüriň.

1. Merdan birinji çäryegi dörtlük-başlik bahalar bilen jemledi. 2. Başimiň dogany başinjide okaýar. 3. Japbaklaryň sygry birinji gezek ekine düşende, onuň bir gulagyny kesdiler. Sygyr ikinji gezek ekine düşende, ikinji gulagyny kesdiler. Sygyr üçünji gezek ekine düşende, birinji şahyny döwdüler. Sygyr dördünji gezek ekine düşende, ikinji şahyny

döwdüler. Sygyr başınji gezek ekine düşende, guýrugyny hem kesdiler.

(B. Kerbabayew “Japbaklar”)

269-njy gönükme. Aşakdaky bölejikleri okaň. Söz bilen ýazylan sanlary rim sifr bilen ýazyň.

Kirpiniň beýnisiniň agramy üç bitin ondan dört gram, atyňky baş ýüz gram, hindi piliniňki bolsa dört-baş kilogramdyr.

Ýer özüniň okunyň töwereginde ýigrimi üç sagat elli alty minut dört sekuntda bir aýlaw edýär.

Aý ýerden orta hasap bilen üç ýüz segsen dört müň kilometr uzaklykda hereket edýär.

270-nji gönükme. Goşgy bendini labyzly okaň we depderiňize göçüriň. Sanlaryň aşagyny çyzyň.

Bir tigr,	Sekiz sebet,
Iki sygyr.	Dokuz böwet,
Üç üzüm,	On don.
Dört düzüm.	Ýene-de kân,
Baş pişik,	Öwren, ogul,
Alty aşyk.	Ýekän-ýekän.
Ýedi ýelek,	

(K. Taňrygulyýew)

271-nji gönükme. Sanlardan, ýaýda berlen sözlerden we goşulmalardan peýdalanmak arkaly söz düzümlerini düzüň. Sifrleri harplar bilen ýazyň, söz düzümlerini sözlem içinde getiriň.

1–2 (oglan); 3–4 (töwregi); 5–10 (pyýada); 100 (-läp, -lap); 20–30 (çemesi); 100–1000 (-läp, -lap); 1, 2, 3 (geçi); 40 (goýun); 100–1000 (-larça, -lerçe).

272-nji gönükme. Aşakdaky sanlary sözlem içinde getirip ýazyň.

$2\frac{1}{4}$ 25; $\frac{1}{2}$; 15; 1991; 6; 2010.

Sanlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary:

1. Asylky görnüşi.

2. Hemişelik alamatlary:

a) sada san, goşma san ýa-da tirkeş san.

b) mukdar ýa-da tertip san.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy:

Gözel sekiz depder satyn aldy.

Sekiz – san.

I. Sekiz(näçe?) depder.

II. H.a. baş. d. (mukdar bitin).

III. Näçe depder – sekiz (aýyrgyç).

273-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Ondaky sanlary morfologik taýdan derňäň.

1. Otuz-otuz baş ýaşlaryndaky gujurly ýigit dokuzynjy bölüme ýolbaşçylyk edýärdi.

2. Ýazmyrat aganyň sürüsünde dört yüz ellä golaý goýun bardy.

3. Ýygnak on iki sagat otuz minutda başlanýar.

4. Sagat biriň ýarynda ýygnak boljak.

5. Awtobus sagat sekiz ýigrimide ugraýar.

6. Awtobus dokuzdan ýigrimi minut işlände ugraýar.

274-nji gönükme. Özbekistanda belli seneleriň we baýramçylyklaryň geçirilýän wagtyny rim sifrleri bilen dowam etdiriň.

1. 1-nji ýanwar – Täze ýyl baýramy, ...

§ 73. ÇALYŞMALAR

Atlaryň sypatlaryň we sanlaryň ýerine çalşyrylyp ulanylýan sözlere çalyşma diýilýär.

*Meselem: **Döwlet şäherden geldi, soň ol gowaça meýdanyna gitdi. Haýsy mata gowy? – Gyzyl mata gowy. Şu gün baş okuwçy sylag aldy. Bu gün birnäçe okuwçy başlik aldy*** diýen sözlemlerde Döwlet sözüň ýerine ol diýen çalyşma bilen, gyzyl sözünüň ýerine haýsy çalyşmasy bilen we baş sözünüň ýerini bolsa birnäçe diýen çalyşma bilen çalyşmagymyz kimin.

Çalyşmalar özleriniň aňladýan manylaryna görä ýedi hili bolýarlar.

1) at çalyşmalary; 2) sorag çalyşmalary; 3) san çalyşmalary; 4) görkezme çalyşmalary; 5) gaýdym çalyşmasy; 6) ýokluk çalyşmalary; 7) nämälim çalyşmalary.

§ 74. AT ÇALYŞMALARY

At çalyşmalary birlik we köplük sanda bolup, sözlemde atlaryň ýerine ulanylýar. At çalyşmalary 1-nji ýöňkeme üçin **men, biz**, 2-nji ýöňkeme üçin **sen, siz**, 3-nji ýöňkeme üçin **ol, olar** sözlerinden ybaratdyr.

At çalyşmalary atlaryň ýerine ulanylýandygy üçin **kim? näme?** diýen soraglara jogap bolýar.

Meselem: Men kitap okaýaryn. *Biz* hat ýazdyk. *Sen* mekdebe geldiň. *Siz* başynji synpda okaýarsyňyz. *Ol* bu agajy öten ýyl ekipdi. *Olar* mekdebe tarap gelýärler. Magazinden kitap aldym, *ol* örän gyzykly eken – diýen sözlemlerdäki *men, biz, sen, siz, ol, olar* sözleri at çalyşmalary bolup, *kim? näme?* diýen soraglara jogap bolýarlar. At çalyşmalary sözlemiň her hili agzalary bolup bilýärler. At çalyşmalary düşüm bilen üýtgeýarler. Olar düşüm bilen üýtgänlerinde, *men, sen, ol* sözleri ýöneliş düşümde *maňa, saňa, oňa* şekilinde ulanylýarlar. At çalyşmalarynda *ol* sözünüň *l* sesi baş we ýöneliş düşümlerinden *n* sesine öwrülýär. At çalyşmasynyň şeýle üýtgeýşi ýazuwda hem saklanýarlar. At çalyşmalary san we ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgemeyärler. Ýöne üçünji ýöňkemäniň köplügi üçin ol çalyşmasyna *-lar* san goşulmasy goşulýar we *ol* sözünüň *l* sesi gepleşikde we ýazuwda düşürilýär.

Meselem: ol + lar, däl-ler.

At çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysal:

Düşümler	Birinji ýöňkeme		Ikinji ýöňkeme		Üçünji ýöňkeme	
	birlik	köplük	birlik	köplük	birlik	köplük
Baş düşüm	men	biz	sen	siz	ol	olar
Eýelik düşüm	men-iň	biz-iň	sen-iň	siz-iň	on-uň	olar-yň
Ýöneliş düşüm	maňa	biz-e	saňa	siz-e	oňa	olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i	biz-i	sen-i	siz-i	on-y	olar-y

Wagt o. düşüm	men-de	biz-de	sen-de	siz-de	on-da	olar-da
Çykyş düşüm	men-den	biz-den	sen-den	siz-den	on-dan	olar-dan

275-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň we at çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

1. Iň kiçi oglum Ahmet okuwdan geldi. Ol portfelinem goýman maňa, ýüzlendi:

– Kaka, ir bilen iki adam jaň etdi. Gelen dessine telefon etsin diýip, olar telefon nomerlerini galdyrdylar, telewizoryň üstünde kagyza belläp goýupdym.

(K. Taňrygulyýew. “Hut şahyryň özi”)

2. – Başlyk maňa “sen iş bitirip geldiň, sen ýaşlara daýhançylyk öwret, maňa kömek ber” diýdi – diýip, Baky Mergen başlygyň “bu işleri goý, ýaşlar bitirsin, saňa agyr düşer” diýen sözlerine we onuň özüne goýan hormatyny uly guwanç bilen adamlara aýtmakçydy. Emma Baky Mergen başgalara nobat bermän, bir topar ýerliksiz soraglary berişdirip, telim gezek onuň pikirini böl-di. Oturanlaryň käbirleri onuň bu bolşuny halamasada, ýaşulylyk hatyrasyny saklap, oňa zat diýmän, dymyp oturdylar.

(“Baky Mergeniň toýy”)

276-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň we içinden at çalyşmalaryny tapyň. Özbaşdak aýdyp beriň.

Çagalar, dogrymyzy aýtsak, biziň köpümüz çepbekeyleri görenimizde birhili geňirgenýäris ýada ýylgyrýarys. Munuň özi kanuna laýykdyr. Sebäbi

biz ähli işi sag elimiz bilen edýäris, olar welin, çep eli bilen edýärler. Şu hem bizi geň galdyrýar.

Bir zady aýratyn bilmegimiz gerek. Çepbekeýler saglakaýlara garanda has zehinli bolýar. Bu ylmy taýdan subut edilen hakykatdyr.

Eger, ünsberýän bolsaňyz, çepbekeýleriň agramly bölegi çep eli bilen hem, birmeňzeş derejede çalt we owadan ýazyp bilýändir. Saglakaýlaryň köpüsi muny başarmaýar. (*Žurnaldan*)

277-nji gönükme. İçinde at çalyşmasyny ulanyp, 8 sany sözlem ýazyň.

278-nji gönükme. “*Men, sen, ol*” çalyşmalaryny ýöneliş düşüm bilen üýtgedip, olaryň her haýsysyny aýry-aýry sözlem içinde getirip ýazyň.

§ 75. SORAG ÇALYŞMALARY

Sorag çalyşmalary “*kim? näme? nire? nähili? nätüýsli? neneňsi? niçik? haýsy? näçe? näçenji? haçan? näwagt?*” diýen soraglardan ybaratdyr.

Sorag çalyşmalaryndan “*kim? näme?*” – atlaryň, “*nire?*” – ugur we orun görkezýän sözleriň, “*haçan? näwagt?*” – wagt bilen baglanyşkly sözleriň, “*näçe? näçenji? haýsy?*” – sanlaryň deregine ulanyp gelýärler.

Meselem:

– Kim geldi?

– Kakam geldi? – adyň deregine.

– Nireden geldi?

– Arkadan geldi – ugur-orun bildirýän sözüň

deregine.

–Haçan geldi?

–Ýaňyja geldi – wagt bildirýän sözüň deregine.

–Sagat näçede geldi?

–Sagat onda geldi – sanyň deregine.

–Haýsy kakaň?

–Garry kakam – sypatyň deregine.

Sorag çalyşmalary atlar ýaly san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgedilýärler.

Meselem: “kimler? nireler-de? nämeler-i?” sözlerinde bolşy kimin.

Sorag çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýşi

San	Ýöňkeme	Sorag çalyşmalary				
Birlik	menlik	kim-im	nämä-m	nirä-m	haýsy-m	näçä-m
	senlik	kim-iň	nämä-ň	nirä-ň	haýsy-ň	näçä-ň
	olluk	kim-i	näme-si	nire-si	haýsy-sy	näçe-si
Köp-lük	menlik	kim-	nämä-	nirä-	haýsy-	näçä-
	senlik	imiz	miz	miz	myz	miz
	olluk	kim-iňiz kimi	nämä- niz näme-si	nirä-ňiz nire-si	haýsy- ňyz haýsy-sy	näçä-ňiz näçe-si

Sorag çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşi

Düşüm	Sorag çalyşmalary			
Baş düşüm	kim	näme	haýsy	näçe
Eýelik düşüm	kim-iň	nämä-niň	haýsy-nyň	näçä-niň
Ýöneliş düşüm	kim-e	nämä	haýsa	näçä
Ýeňiş düşüm	kim-i	nämä-ni	haýsy-ny	näçä-ni
Wagt-orun düşüm	kim-de	näme-de	haýsy-da	näçe-de
Çykyş düşüm	kim-den	näme-den	haýsy-dan	näçe-den

“**Neneň? niçik?**” diýen sorag çalyşmalary san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgemeyärler.

Yzlary “*l, y, i*” sesleri bilen gutaran sorag çalyşmalaryň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýişleri bolsa edil atlaryň üýtgeýşi ýalydyr.

279-nji gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Sorag çalyşmalaryny tapyň. Bentleri göçüriň.

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.

Kimlerde altyn täçdir,
Kimler saýyl – mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim ýüpek şaýy gözlär.

(Magtymguly)

280-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň we atlary, sanlary, sypatlary degişli sorag çalyşmalary bilen çalşyryp ýazyň.

Nusga: Ýaşajyk çaga – nähili çaga – ýaşajyk kim?

Terbiýeli okuwçy, ökde ussa, otuz oylan, tämiz howa, arassa otag, dokuz gat, başinji synp, 1-nji oktýabr, gaýraky köl, ilerki dag, gür baglyk, bol hasyl.

281-nji gönükme. Aşakdaky bölegi labyzly okaň. Sorag çalyşmalaryny tapyň we olaryň kabul eden goşulmalaryny hem-de haýsy sözleriň ýerine çalşyp gelendigini aýdyp beriň. Bentleri göçüriň, sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.

Okuwçylar nahallary ekip gutaransoňlar, mugal-lym aýlanyp, kimiň näçe nahal ekenini belleşdirdi.

– Sen näçe nahal ekdiň? – diýip, ol duşuna gelende, Ýegenden sorady. Ýegen “Biri, ýene-de biri, ýene-de biri...” diýip, töwerekdäki öz eken nahallaryny görkezişdirdi.

§ 76. SAN ÇALYŞMALARY

San çalyşmalary sözlemde, esasan sanlaryň ýerine ulanylýar.

Meselem: synpda **36** okuwçy bar. Olaryň **hemmesi** okuwa gelipdir – diýip “**otuz alty**” diýen sanyň ýerine “**hemmesi**” diýen san çalyşmasy bilen çalşyrmak bolýar.

San çalyşmalary “**hemme, käbir, bary, birnäçe**” diýen ýaly sözlerden ybaratdyr. San çalyşmasyndan “**bary**” diýen çalyşma san goşulmasyny kabul etmeýär. Emma “**hemme, käbir, birnäçe**” çalyşmalary şygarlarda käte san goşulmasyny kabul edýärler, ýöne bu çalyşmalar, köplenç, san goşulmasyndan soň, ýöňkeme goşulmalarynyň biriniň gelmegini talap edýär.

Meselem: hemme-ler-imiz, käbir-ler-imiz, birnäçeler-i...

San çalyşmalary düşüm bilen üýtgände, köplenç, ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, soň düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: hemmämizde, hemmäňizde, barymyzyň, baryňyzda we yzda we ş.m.

“**Hemme, birnäçe**” çalyşmalary “**e**” sesi bilen gutarýandyklary üçin, menlik we senlik ýöňkemeleriň birlik hem köplüğünde “**e**” sesi “**ä**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem öwrülişi ýaly ýazylýar.

San çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysallar

B.d.	hemmämiz	baryňyz	käbiri
E.d.	hemmämiz-iň	baryňyz-yň	käbiri-niň
Ýön. d.	hemmämiz-e	baryňyz-a	käbiri-ne
Ýeňiş. d.	hemmämiz-i	baryňyz-y	käbiri-ni
W. o. d.	hemmämiz-de	baryňyz-da	käbiri-nde
Ç. d.	hemmämiz-den	baryňyz-dan	käbiri-nden

282-nji gönükme. Sözlemleri okaň hem her sözlemde ikinji gezek gaýtalanýan sanlaryň deregine san çalyşmasyny ulanyp ýazyň.

Çopanyň sürüsindäki 200 goýnuň 200-si hem ekiz guzlady. Goşda 10 sany goýny alyp galdylar, olaryň 10-sy hem süriniň yzyna ýaramaýardy.

Synpymyzdaky 25 okuwçynyň 25-si hem göreldegi okuwçylar hasaplanýar. Olaryň mekdebiň töwereginde oturdan 31 sany nahalyynyň 31-i hem oňat düýp alypdyr.

Fermer hojalygyndaky 10-njy bölümiň 10-sy-da pagta planyny artykmajy bilen ýerine ýetirdi.

283-nji gönükme. Sözlemleri okaň, san çalyşmalaryny göçürüp ýazyň, soňra olaryň yzyna nähili goşulma goşulandygyny aýdyň.

1. Bu gün agşam asuda tokaýyň hemme ýaşaýjylary diýen ýaly Tokaý teatryna ýygnanypdy. 2. Hemme zat öňki-öňküligine dur. 3. Mekdep mugallymlarynyň barysy özara ýygnanyşdylar. 4. Bu günki ýowara mekdep okuwçylarynyň ählisi aktiw gatnaşdylar. 5. Tawus dürli hünärleri ele almaga çalyşýardy. Onuň hemme zady bilesi, her bir işiň hötdesinden gelesi gelýärdi. Tawus käri öwrenip, ýigrenjeklerden däldi. 6. Wepa öz batareýasyny ok

bilen üpjün etmäge birnäçe görkeziş berdi. 7. Käbir adam geplemsek bolýar.

284-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soň, at, sorag, san çalyşmalaryny aýry-aýry edip depderiňize göçüriň we olaryň nähili goşulma kabul edendiklerini aýdyp beriň.

1. Özbekistan – ajaýyp ülke. Bu meniň göbek ganyam daman ýeri. Men Watanymy – güneşli Özbekistany hemme zatdan belent hasaplaýaryn. Bu doganlyk we dostluk ülkesidir. Munda birnäçe halklar we halkyýetler ýaşaýarlar. Olaryň barys-da edil bir dogan ýaly ýaşaýarlar. Bu ülkede ýaşaýan türkmenleriň hem birnäçesi lukman, alym we beýleki kärleriň eýesidir. (*Araz Pirnepesow.*)

2. Birdenem Çerkeziň kellesine ümürde ýören ýaly düşnüksiz bir pikir geldi. Adam näme üçin adama kast edýärkä? Ýa adam birine kast etmän ýaşap bilenokmyka? Men näme üçin adam diýýän-ä? Belkem, olar ynsanyň kastyna dörän ganhor bir mahlukdyr.

(*G. Gurbansähadow “Kärizden çykan adam”*)

285-nji gönükme. Çeper eserlerden at çalyşmasyna deňişli 2, san çalyşmasyna deňişli 2, sorag çalyşmasyna deňişli hem 2 sany sözlem tapyp, depderiňize ýazyň.

§ 77. GÖRKEZME ÇALYŞMALARY

Bir zady görkezmek üçin ulanylýan çalyşmalara görkezme çalyşmalary diýilýär.

Meselem: *Bu gün bazar gün. Şu gülüň ady – keyikşah. Ol okuwçy haty owadan ýazýar* – sözlemlerindäki “**bu, şu, ol**” sözleri görkezme çalyşmalary hasaplanýar.

“**Ol**” diýen söz bir zady görkezmek üçin ulanylanda, görkezme çalyşmalary bolýar. Emma at deregine gelende, at çalyşmalary bolýar.

Meselem: Ol geldi (at çalyşmalary). Ol adam biziň myhmanymyz (görkezme çalyşmalary).

“**Bu, şu, şol, şo, ol**” görkezme çalyşmalary özbaşlaryna ulanylanda, edil atlar ýaly san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgeýärler.

Görkezme çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýşine mysallar

San	Ýöňkemeler	San goşulmasyny kabul edip üýtgeýşi	San goşulmasyz üýtgeýşi
Birlik	Menlik Senlik Olluk	Bularym, şularym, şolarym Bularyň, şularyň, şolaryň Bulary, şulary, şolary	Munym, şunym, şonym Munyň, şunyň, şonyň Munusy, şunusy, şonusy
Köplük	Menlik Senlik Olluk	Bularymyz, şularymyz, şolarymyz Bularyňyz, şularyňyz, şolaryňyz Bulary, şulary, şolary	Munymyz, şunymyz, şonymyz Munyňyz, şunyňyz, şonyňyz Munusy, şunusy, şonusy

Görkezme çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysallar

Düşümler	San goşulmasyz üýtgeýşi	San goşulmaly üýtgeýşi	Olluk ýöňkeme goşulmaly üýtgeýşi
B.d. E.d.	bu, şu, şol munuň, şunuň, şonuň	bular, şular, şolar bularyň, şularyň, şolaryň	munusy, şunusy, şonusy munusynyň, şunusynyň, şonusynyň
Ýön.d.	muňa, şuňa, şoňa		

Ý.d.	muny, şuny, şony	bulara, şulara, şolara	munusyňa, şunusyňa,
W.o.d.		bulary, şulary,	şonusyňa
Ç.d.	munda, şunda, şonda mundan, şundan, şondan	şolary bularda, şularda, şolarda bulardan, şulardan, şolardan	munusyňy, şunusyňy, şonusyňy munusynda, şunusynda, şonusynda munusyňdan, şunusyňdan, şonusyňdan

286-njy gönükme. Sözlemleri okaň, görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

Şu toýda alty atyňyz çykdy, her saparynda hem şatlanylşyp, telpekleriňizi göge zyňdyňyz. Indi bolsa dymyşyp otyrsyňyz, bu nämä gerek, bu nämä gerek? – diýdi we so jümlesini has batly aýtdy.

Oturanlardan biri:

– Nyýazmyrat aga, ol çykanlar kiçi atlarymyz, bu bolsa hemişe birinjiligi alyp gelýän atly ahyryn – diýdi.

– Boldy boldy-da ýyndam at, indi nämä şondan başga ýyndam at döremeli dälmişinmi? Ol dörär...

Garrynyň şu sözlerinden soň gürrüň açylyp başlandy. Kimdir biri:

– A-haw, adamlar, biz ýyndamlykda indi biziň öňümize geçen at bolar öýtmedik, biziň gözümüz görmedi, pälimiz uly boldy, bizi şol uly pälimiz – niýetimiz tutdy – diýdi.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

287-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soňra görkezme çalyşmalaryny depderiňize göçürüp, goşulmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy goşulmadygyny aýdyň.

1. Ol şonuň ýaly durmuşdan lezzet alýardy. 2. Munyň entek gögele görünýär-le. 3. Näme diýseňem, şunusy elhalrak ýaly. 4. Munuň garnyna sary ýaga bişen çapady ýapdyrdym. 5. Muny synladygymça göwnüň açylýar. 6. Şondan soň meniň bilen ýoldaşlarça, hat-da doganlarça ýakymly sözleşdi. 7. Nurjan, bu günki ýeli, şu günki tozany sen deňizden enaýy görme. 8. Bu ýönekeý bir ýel däl-de, howanyň bulaşmagynyň alamatydyr.

288-nji gönükme. Sözlemleri okaň, we göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. –Şol ýerde pagta hökman biter, hökman – diýip, Gurban tolgunmak bilen aýtdy. 2. Onuň uzyn aýaklary ýeldegirmeniniň saly ýaly uzakdan görnüp başlady. 3. Meniň oňa gözüm gitdi. 4. Nazar ony kân ugruna goýbermedi. 5. Ony oba gitmäge razy etjek bolmaly. 6. Onýança onuň öňüne saçak, alaçaly ýag geldi. 7. Meret onuň gürrüňine-de gulak asardy. 8. Onuň aýaly hem özi ýaly işeňňir.

Ş 78. GÖRKEZME ÇALYŞMALARYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

“**Şol**” görkezme çalyşmalaryna san goşulmasy “**-lar**” goşulanda, iki sany “**l**” sesi bir ýere düşýär, emma şeýle-de bolsa, ol “**l**” sesiniň biri düşüp galýar. Bu ýazuwda-da düşürilip ýazylýar.

Meselem: şolar.

“**Bu**” görkezme çalyşmalary san goşulmasyny kabul etmän, ýöňkeme bilen üýtgände, “**b**” sesi “**m**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: bu – ***munym, munyň, munusy; munymyz, munyňyz, munusy.***

“***Bu, şu***” çalyşmalary ýöňkeme we düşümler bilen üýtgänlerinde, düyp söz bilen goşulmanyň arasynda “***m***” sesi goşulýar we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: “***munym, munyň, munymyz, munyňyz***” diýen çalyşmalary birinji we ikinji ýöňkemedede üýtgedenimizde, ikinji bogundaky “***y***” sesi uzyn aýdylýandygyna görä, “***u***” sesine öwrülmeýär.

“***Bu, şu, şo (şol)***” görkezme çalyşmalary oluk ýöňkemesinde, “***munsy, şunsy, şonsy***” şekilinde geplenýän bolsa-da, ýazuwda “***munusy, şunusy, şonusy***” ýaly ýazylýar.

“***Bu***” görkezme çalyşmasyny düşümler bilen üýtgedenimizde, baş düşümden beýleki düşümleriň hemmesinde “***b***” sesi “***m***” sesine öwrülýär, ol ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: ***bu*** – ***munuň, muňa, muny, munda, mundan.***

“***Bu, şu, şol, ol***” görkezme çalyşmalarynyň soňundan goşulan “***n***” sesi yöneliş düşümde “***ň***” sesine öwrülýär we ýazuwda hem “***ň***” harpy ýazylýar.

Meselem: ***şoňa, oňa.***

“***Ol, şol***” görkezme çalyşmalarynyň soňundaky “***l***” sesi eýelik, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerinde “***n***” sesine öwrülýär. Şeýle hem ýazylýar: “***onuň, şonuň, şony, onda, şonda, ondan, şondan***”.

289-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Görkezme çalyşmalarynyň haýsy düşümde gelendiklerini aýdyp beriň.

OI kakasynyň haýsy ertekini aýdandygy bilen gyzyklanmady. Şonuň üçin özi soramasa, oňa maslahat berjegem bolup duranokdy. Abdylla kakasynyň çyzygyndan bireýýäm çykypdy. Döwlet-mämmet ony aňýardy. Onda hakykatam bar, şerem. Ertekiniň gymmatam şondan diýip düşünýärdi.

290-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň we görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Şu gün çagalar bäsleşik geçirdiler.
2. Şol bäsleşikde ýedinji synp okuwçylary ýeňiji boldular.
3. Bu bäsleşik dowamynda okuwçylar we mugallymlar örän tolgundylar.
4. Ol gelýän Nurýagdydy.
5. Nurýagdy şol bäsleşigiň guramaçylaryndan biri.
6. Bu bäsleşik dürli predmetler boýunça guraldy.
7. Onda esasy üns mekdep okuwçylarynyň gyzyklanmalaryna gönükdirildi.

291-nji gönükme. “OI” çalyşmasynyň görkezme çalyşmasy bolup gelşine iki sözlem, at çalyşmasy bolup gelşine hem iki sözlem tapyp, ýazyp geliň.

§ 79. GAÝDYM ÇALYŞMASY

 Gaýdym çalyşmasy “öz” diýen sözden ybarat bolup, at deregine ulanylýan sözleriň ýerine çalyşýar.

Meselem: Gürrüňçi “öz” gaýdym çalyşmasynyň yzyna ýöňkeme goşulmasyny goşup: – şu işi **özünü** etdiň – diýip, diňleýjiniň adynyň ýerine çalyşýar. Gaýdym çalyşmasy birlik, köplük

yöňkeme goşulmarynyň birini kabul edip, şol yöňkelyän sözünüň özüne gaýdýar. Şonuň üçin ol yöňkeme hem düşüm bilen üýtgeýär, yöne gaýdym çalyşmasy düşüm bilen üýtgände, ilki yöňkeme goşulmarynyň birini kabul edip, ondan soň düşüm goşulmaryny kabul edýär.

Yöňkeme bilen üýtgeýşi:

Birlik

Köplük

Menlik	öz-üm	Menlik	öz-ümüz
Senlik	öz-üň	Senlik	öz-üňiz
Olluk	öz-i	Olluk	öz-i

Düşüm bilen üýtgeýşi:

B.d.	özüm	özi
E.d.	özüm-iň	özü-niň
Ýön. d.	özüm-e	özü-ne
Ýeňiş. d.	özüm-i	özü-ni
W. o. d.	özüm-de	özü-nde
Ç. d.	özüm-den	özü-nden

292-nji gönükme. Öz çalyşmasyna zerur goşulmary goşup, nakyllary we atalar sözünü göçürüň, ütgediji goşulmaryny belläň.

1. Akyly ... öwmez. 2. Gylyç ... gynyny kesmez. 3. ... gadyryn bilmedik, il gadyryn nä bilsin. 4. ... öwen akmak. 5. ... öwme, seni halk öwsün. 6. ... elim, ... ýakam. 7. ... eden ökünmez. 8. ... aşagy gör-de, şükür et, ... ýokaryny görde, pikir et. 9. Düýe ... boýnunyň egrisini bilmän, ýylana egri diýermiş. 10. Göz uý bilen gözleme, gözleriňe zor geler, dil uý bilen sözleme, ... azar geler.

293-nji gönükme. Sözlemleri okaň we içinde gaýdym çalyşmasy bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Mekdebiň agzy şol wagtlar Jerenjigiň özi ýalyjak ýedi-sekiz ýaşly gyzjagazlardan doludy. Olaryň hemmesi bukajyklaryny goltuklaryna gysyp, okuwyň başlanmagyna garaşýardylar. Olaryň hemmejigini ejeleri suwa düşürüp, täze geýindirip, saç-gulpaklaryny darapdyrlar. Jerenjik hem iň gowy görýän köýnejigini geýip gelipdi, ondan başga-da ol özüniň gowy görýänje zady – gopuzyny hem alyp gelipdi.

Jerenjik şunuň ýaly gyzjagazlaryň arasyna düşmegine we özüniň kiçijikligine garaman, eýýäm gopuz çalyň bilýändigini görkezmeğini arzuw edip ýördi.

(H. Ysmaýyłow “Gopuzlyja gyz”)

294-nji gönükme. Aşakdakylary okaň. Soňra gaýdym çalyşmasynyň nähili goşulmalar kabul edendigini aýdyp beriň.

At özün sakyratgalatmazak bolar, towşan özün mütrükletmezek bolar.

At özün sakyratgalatmazak bolar, arpa çörek ysytmalarmazak bolar. *(Ýaňylytmaç)*

Özi ýerden haşana, sellesi meňzär işana. *(jöwen)*

Özüme çekdim, aňryk gaçdy, içi ýanyp, daşa düşdi. *(tüpeň)*

(Matallar)

295-nji gönükme. İçinde gaýdym çalyşmasy bolan nakyllardan 10 sanysyny tapyp, ýazyp geliň.

§ 80. ÝOKLUK ÇALYŞMALARY

 Ýokluk çalyşmalary “**hiç**” diýen sözden ybarat bolup, ol esasan “**zat, kim, wagt, bir, ýer**” we ş. m. sözler bilen ulanylyp, şol düşüňjaniň ýoklugyny aňladýar.

Meselem: Stoluň üstünde **kitabýň ýoklugyny görüp**, kitap sözüniň ýerine – “**hiç zat ýok**” diýip çalşyryars.

“**Hiç**” ýokluk çalyşmasy şu durşuna düşüm goşulmalaryny kabul etmeýär. “**Hiç**” ýokluk çalyşmasy ýöňkemäniň köplük sany üçin ulanylýan goşulmalary kabul edýär. Ýöňkeme goşulmalaryny kabul edensoň bolsa, düşüm bilen üýtgeýär.

Meselem: hiçimiz, hiçiňiz, hiçisi, hiçimiziň, hiçiňiziň, hiçisiniň, hiçimize, hiçiňize, hiçisine we ş.m.

296-njy gönükme. Sözlemleri göçüriň, ýokluk çalyşmasyny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Biz gezibem gördük, göçübem gördük, hiç ýerde özümiziňkiden gowy ýurt görmedik. 2. Başa tarapdan hem hiç hili girdeji ýok. 3. Topbak hiç bir zat alman, sanajy ala sakgalyň egnine oklady. 4. Sanaç hiç ýerden çykmady. 5. Tümen, gyran hiç wagtda Japbaplaryň eline düşen zat däl. (*B. Kerbabayew*) 6. Biziň geljek nesillerimiz hem ata-babalarynyň watanlaryny goramak üçin eden bu hyzmatlaryny hiç haçan unutmazlar.

297-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerini okaň we göçüriň. Ýokluk çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

Men bir ajap ile geldim,
Hiç kim halym bilmez meniň.
Men sözleýän, men diňleýän,
Hiç kim dilim bilmez meniň.

(*Ýunus Emre*)

Başıña gelendir garrylyk gysy,
Hiç aýrylmaz aýlar bile,
Döküldi dahandan hak beren dişi,
Ýokdur hoşum süýji sözli til bile.

(Magtymguly “Ýyl bile”)

Hiç köňül şatlygy çykamaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyn etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

(Magtymguly)

298-nji gönükme. “hiç kim, hiç haçan, hiç zat, hiç hili, hiç haýsy, hiç bir zat” çalyşmalaryny sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

§ 81. NÄMÄLİM ÇALYŞMALARY

Nämälim çalyşmalary köplenç atlaryň ýerine çalşyp gelýär.

Nämälim çalyşmalar “**pylany, neme, kimdir, nämedir, haýsydyr biri**” diýen sözlerden ybaratdyr. Nämälim çalyşmalar “**pylany, neme, kimdir, nämedir, haýsydyr biri**” bir predmetiň ady bilinmedik wagtda ýa-da onuň ady ýatdan çykarylanda ulanylýar.

Meselem: **Perwana** maňa şol kitaby äber diýileli ýerine – **Neme**, maňa şol kitaby äber. Men **Nuranalara** gitdim diýilmeginiň ýerine – Men **pylanlara** gitdim diýlip, Nurana sözünüň ýerine – neme, Nuranalara sözünüň ýerine “pylanlara” diýen sözler çalyşýar. “**Kimdir biri gapyny kakdy. Nämedir bir zat şakyrdady.**”

Haýsydyr biri gepledi” diýen sözlemlerde “**kimdir biri, nämedir, haýsydyr biri**” sözleri näbelli bir adyň ýerine çalşyp geldiler.

299-njy gönükme. Zerur ýerinde dyngy belgilerini goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Nämälim çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. Neme men saňa kimdir biri barada gürrüň berjekdim.

2. Haýsydyr bir pikir nämedir bir zat ony birahatlandyrdy.

3. Onuň elinde nämedir bir zat bar ýaly özem ony kim-de bolsa birinden gizleýäne meňzeyärdi.

4. Meniň göwnüme bolmasa asmanyň ýüzi bir tüýsli bulaşyk howa bir hili ýakymсыз ýalydy.

300-nji gönükme. Sözlemleri okaň we nämälim çalyşmalary tapyp, olaryň manylaryny hem nähili hasyl bolandyklaryny biliň. Soňra olary saýlap ýazyň.

Salam gardaş! Bagyşlaweri, birneme eglenmeli boldum.

Ertiriň çigregi garry çopanyň aladasyny birneme köşeşdiren ýaly etdi.

Sabryň bu günki bolşuny Aksoltan näme üçindir halamady.

Men öýümiziň deňesine ýetenimde, Hajat Nurjahana nämedir bir zatlar aýdyşdyrды.

Öňki şagalaňy, bilmedim, nirädir sumat bolupдыр.

Peşeneli ýaşulyyny adamlar näme üçindir sylaýardylar, nirikmi, ol üýşmege geläýdigi oturanlar seslerini ýumşadýardylar, oňa haý diýmän bir ýere dikip oturardy.

Dogry, Nurjahanyň ejesi-de bardy, emma näme üçindir eneli gyzyň arasyndaky mähir ataly gyzyňky ýaly o diýen açyk duýulmaýardy.

Hajat näme üçindir biziň bilen gitmän galdy.

(T. Gurbanow “Ýaz damjalary”)

§ 82. ÇALYŞMALARY GAÝTALAMAK ÜÇIN GÖNÜKMELER

301-nji gönükme. Sözlemleri göçürin, çalyşmalary tapyň. Çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyň.

– Eý patyşamyz, men başga hiç zat üçin gelmedim. (*“Akyly gelin” ertekisi*)

Çynar daýzanyň öýlerine myhmançylyga geldim welin, öýlerinde hiç kim ýok ekeni. Soňra oglunyň öýlerine bardym. Seretsem Çynar daýza oglunyň ýanynda hiç bir zada üns bermäni sözläp otyrdy.

Meniň baranymy görüp ýerinden zöwwe galdy.

Geleweriň, geleweriň diýip bizi güler ýüz bilen garşy aldy. Biz daýzamyzy tapanymyza diýseň begendik.

302-nji gönükme. Bölejigi okaň. Ondaky at we görkezme çalyşmalaryny saýlap ýazyň hem olaryň nämeler bilen üýtgändiklerini bilin.

Adamlar tebigatyň, şol sanda çölün hem kanunlarynyň çäksizdigini bireýýäm göz ýetirdiler. Tebigatyň güýjüni ynsanyň bähbitlerine ulanmaklygam şu gün ägirt güýje hötde gelmek bir adamynyň, iki adamynyň başarjak işi däl.

Ine, men şol çäge alaňynyň üstünde durun. Çöl hakda biz az bilemizok. Ýöne oňa gaty kän diýibem

aýdyp boljak däl. Biz onuň baýlygyny almagy öwrendik. Onsoňam biz geljekki nesillere bar zady alnan, garyp çöli goýmaly däl ahryr! Şeýle etsek, olar bizi geçirmezler. (*N. Baýramow “Saýlanan eserler”*)

303-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ondaky gaýdym we nämälim çalyşmalaryny tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

1. Baky bazaryň bir çetinden girip, adamlar bilen keýpihon söz dalaşyp başlapdyr:

– Ýüpek donuň bahasy näçe?

– Pylança.

– Me, puly sanap al-da, dony bärlik ber.

Şeýdip, Baky başdan aýaga iň gymmatbaha geýimler bilen bezäpdir.

Adamsynyň geým-gejimini, atyny, haýbatyny, syratyny, jomartlygyny gören aýal öz gözlerine ynanmandyr. (*Türkmen halk ertekisi*)

2. Kimdir biri gapyny ýuwaşja kakdy.

3. Ýaşuly çagalary daşyna üşürüp nämedir bir zat hakda gürrüň berýärdi.

304-nji gönükme. Ýokardaky bölejikde beýan edilýän wakanyň mazmunyna degişli özüňizden soraglar ýazyň.

305-nji gönükme. Çalyşmalaryň hersine degişli sözlemler düzüp, depderiňize ýazyň.

Çalyşmalaryň morfologik derňew edilişi

Derňewiň plany

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary.

1. Asylky görnüşi. (*üýtgediji, goşulmasyz görnüşi*).
 2. Aňladýan manysy boýunça topary.
 3. Üýtgediji goşulmalary. (*eger bar bolsa*).
- III. Sintaktik hyzmaty.
Derňewiň nusgasy.

**Olar hiç wagtda hiç kime hiç bir zat
barada ýüz tutmaýardylar, diňlemeýärdiler.
(B. Kerbabayew)**

Olar – çal

I. Ýüz tutmaýarlar, diňlemeýärler

Kim? – olar. – asylky görnüşi, ol

II. At. çal, b.d

Kim?

III. Olar (ýüz tutmaýarlar, diňlemeýärler) – eýe.

306-njy gönükme. Nakyllary okaň, manylaryny anyklaň. Islendik iki sany çalyşmany dilden we ýazuw arkaly derňäň.

1. Näme sepseň, şony orarsyň. 2. Her kimiňki özüne, gül görüner gözüne. 3. Öz elim, öz ýakam. 4. Özüňi özüň öwme, halk öwsün.

Iş kagyzlary

Arza – bu durmuşda köp ulanylýan iş kagyzydyr. Arza – munuň özi okuwa, işe girmek, işden çykmak... üçin ol ýa beýleki bir edaranyň ýolbaşçysyna haýyş bilen ýüz tutmakdyr.

307-nji gönükme. Arzanyň nusgasyny okaň. Onuň beýan edilşiniň aýratynlygyny aýdyň.

128 Bezirgen mekdebiniň türkmen
dili we edebiýaty mugallymy
Annamyrat Hanmadowa V“a” synp
okuwçysy Begenç Nazarowdan

Arza

Meni “Ýaş edebiýatçy” kružogyna kabul etmegiňizi
soraýaryn. Men edebiýat sapagyna gyzyklanýaryn.
Kružoga zygyder we tertipli gatnaşmaklyga söz
berýärim.

Goly

B. Nazarow
10-njy sentýabr. 2010-njy ýyl

308-nji gönükme. Sport seksiyasyna, mekdep kitaphanasyna, ýa-da öz halan kružogyna haýyş edip, arza ýazyň.

2. **Dil haty** – biri tarapyndan edaradan ýa-da bir adamdan pul, material, kitap ýaly zatlar alanyňy tassyklaýan iş kagazydyr.

Meselem:

Dil haty

Men Dörtkök etrabyndaky 9-njy mekdebiň V synp okuwçysy Yhlas Döwletow, mekdebiň kitaphanasyndan synpyň “edebiýat täzelikleri” burçy üçin 10 (on) kitap aldym.

Goly

7-nji oktýabr 2010-njy ýyl

309-njy gönükme. Ýokarda görkezlen nusgadan peýdalanylýan, haýsy-da bolsa sport esbaplaryndan birini mekdepden alandygyňyz barada dil haty ýazyň.

3. **Bildiriş** – kagyzyň orta depesinden “Bildiriş” diýip ýazylýar, soň setir başyndan aý, gün, ýyl we sagat wagtlary bellenýär, onuň zyznda guramanyň, synpyň ady görkezilýär. Şulardan soň bolsa bildirişiň göz önünde tutýan zatlary beýan edilýär.

Meselem:

Bildiriş

Şu gün (gününi, aýyny, ýylyny goýmaly) öýlän sagat 3-de V^a we V^b synplaryň arasynda ýaryş geçiriljek. Okuwçylar şu aşakdaky ugurlar boýunça ýaryşýarlar.

Goşgyny labyzly okamak, çeper okamak, aýdym aýtmak, tans etmek, satiriki sahna goýmak, surat çekmek, salat taýýarlamak.

Okuwçylaryň hemmesini ýaryşy tomaşa etmäge çagyrarys.

Guramaçylyk komiteti

MAZMUNY

§ 1. Türkmen diliniň söz baýlygy	3
§ 2. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni	5
§ 3. Dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadalary .	8
§ 4. Söz bogunlaryny täze setire geçirmek	11
§ 5. Sözlemiň baş we aýyklaýjy agzalary	14
§ 6. Sözlemiň deňdeş agzalary	17
§ 7. Başganyň sözi	19
§ 8. Ýüz tutma sözi	20
§ 9. Omonimler	23
§ 10. Sinonimler (Manydaş sözler)	24
§ 11. Antonimler	26
§ 12. Umumyhalk sözleri. Dialekt we professional sözler	28
§ 13. Başga dillerden geçen sözler	30
§ 14. Könelişen we täze sözler	31
§ 15. Türkmen diliniň stil aýratynlyklary	32
§ 16. Asyl söz we goşulma	34
§ 17. Sözleriň hilleri	37
§ 18. Sada sözler	39
§ 19. Sada sözleriň bogun sostawy	40
§ 20. Sada sözleriň soňky bognunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelmegi	42
§ 21. Sada sözleriň bogunlarynyň özgermegi	44
§ 22. Sada sözleriň basymy	46
§ 23. Goşma sözler	47
§ 24. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni	50
§ 25. Gysgaldylan goşma sözler	54
§ 26. Gysgaldylan goşma sözleriň ýazuw düzgüni ...	55
§ 27. Tirkeş sözler	56
§ 28. Tirkeş sözleriň ýasalýşy	58

§ 29. Goşulmalar. Olaryň görnüşleri.....	61
§ 30. Söz üýtgediji goşulmalar.....	64
§ 31. Kömekçi goşulmalar	66
§ 32. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni.....	67
§ 33. Söz toparlary.....	71
§ 34. Atlar.....	72
§ 35. Atlaryň gurluşy	75
§ 36. Has we jyns atlar.....	77
§ 37. Has we jyns atlaryň ýazuw düzgünleri.....	79
§ 38. Atlaryň ýasalýşlary we ýazuw düzgüni.....	82
§ 39. Atlaryň sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan we ses görkezýän sözlerden ýasalýşlary.....	84
§ 40. Atlaryň işliklerden ýasalýşy.....	87
§ 41. Atlaryň üýtgeýşi	90
§ 42. Atlaryň san bilen üýtgeýşi	90
§ 43. Atlaryň san goşulmasynyň ýazuw düzgüni	91
§ 44. Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşi.....	93
§ 45. Ýöňkeme goşulmalary	94
§ 46. Ýöňkeme goşulmalarynyň degişlilik görkeziji. 96	
§ 47. Ýöňkeme goşulmalarynyň ýazuw düzgüni	98
§ 48. Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi	101
§ 49. Baş düşüm.....	104
§ 50. Eýelik düşüm	106
§ 51. Eýelik düşümiň ýazuw düzgüni	109
§ 52. Ýöneliş düşüm	113
§ 53. Ýöneliş düşümiň ýazuw düzgüni	115
§ 54. Ýeňiş düşüm.....	117
§ 55. Ýeňiş düşümiň ýazuw düzgüni.....	119
§ 56. Wagt-orun düşüm	122
§ 57. Wagt-orun düşümiň ýazuw düzgüni	124
§ 58. Çykyş düşüm	127
§ 59. Çykyş düşümiň ýazuw düzgüni	129
§ 60. Atlaryň san, ýöňkeme we düşüm goşulmalaryny kabul ediş düzgüni.....	131
§ 61. Atlary gaýtalamak üçin gönükmeler	133
§ 62. Sypatlar.....	136

§ 63. Sypatlaryň hilleri	138
§ 64. Sypatlaryň ýasalyşy	140
§ 65. Atlardan sypatlaryň ýasalyşy	141
§ 66. Işliklerden sypatlaryň ýasalyşy	144
§ 67. Sypat derejeleri.....	145
§ 68. Sypat derejeleriniň ýazuw düzgüni.....	148
§ 69. Sinonim sypatlary	150
§ 70. Sanlar.....	155
§ 71. Sanlaryň gurluşy.....	158
§ 72. Sanlaryň ýazuw düzgüni.....	160
§ 73. Çalyşmalar	164
§ 74. At çalyşmalary	164
§ 75. Sorag çalyşmalary	167
§ 76. San çalyşmalary	170
§ 77. Görkezme çalyşmalary	172
§ 78. Görkezme çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni	175
§ 79. Gaýdym çalyşmasy.....	177
§ 80. Ýokluk çalyşmalary	179
§ 81. Nämälim çalyşmalary.....	181
§ 82. Çalyşmalary gaýtalamak üçin gönükmeler.....	183

Soyunova, Gulsere.

S78 Turkman tili: umumta'lim maktablarining 5-sinflari uchun darslik/ G.Soyunova, G.Nazarova, B.Muhammedova. — T.: O'zbekiston NMIU, 2020. — 192 b

I. Nazarova, Guljemile. II. Muhammedova, Bibigul.

ISBN 978-9943-01-737-5

UO'K:811.512.164(075) 372.881.1

KBK 81.2TUR-922

O'quv nashri

GULSERE SOYUNOVA, GULJEMILE NAZAROVA,
BIBIGUL MUHAMMEDOVA

TURKMAN TILI

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinflari uchun darslik

Uchinchi nashr

Redaktor *K. Hallyyew*
Çeper redaktor *H. Kutlukow*
Tehredaktor *T. Haritonowa*
Korrektor *K. Hallyyew*
Kompýuterde sahaplayjy *F. Batyrowa*

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.09.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 23-nji iýulynda rugsat edildi. Mõçberi 60×90^{1/16}.

Ofset kagyzy. Arial garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 12,0.

Neşir listi 9,75. 1075 nusgada çap edildi.

Buýurma №20-269.

Özbeğistanyň Habar we köpçülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylýp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedan ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

Soyunova, Gulsere.

S78 Turkman tili: umumta'lim maktablaring 5-sinflari uchun darslik/ G.Soyunova, G.Nazarova, B.Muhammedova. — T.: O'zbekiston NMIU, 2020. — 192 b.

I. Nazarova, Guljemile. II. Muhammedova, Bibigul.

ISBN 978-9943-01-737-5

UO'K:811.512.164(075) 372.881.1

KBK 81.2TUR-922

O'quv nashri

GULSERE SOYUNOVA, GULJEMILE NAZAROVA,
BIBIGUL MUHAMMEDOVA

TURKMAN TILI

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablaring
5-sinflari uchun darslik

Uchinchi nashr

Redaktor *K. Hallyyew*
Çeper redaktor *H. Kutlukow*
Tehredaktor *T. Haritonowa*
Korrektor *K. Hallyyew*
Kompýuterde sahaplayjy *F. Batyrowa*

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.09.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 23-nji iýulynda rugsat edildi. Mõçberi 60×90^{1/16}.

Ofset kagyzy. Arial garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 12,0.

Neşir listi 9,75. 133 nusgada çap edildi.

Buýurma №20-270.

Özbeğistanyň Habar we köpçülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.